



Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700



Journal of Iranian Studies

A Comparative Analysis of the Function of Supernatural Motifs in the Narrative Structure of Epic Persian Verse Based on Georges Dumézil's Theory of Triadic Functions (Case Study: Garshasnameh, Khavarannameh, Shahanshahnameh, Zafarnameh)

Karimian Kalhoroudi, Masoumeh¹ | Naseri, Fereshteh² | Peykanpour, Maryam³

1. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Yadegar-e Imam Khomeini (RAH) Branch, Islamic Azad University, Shahr-e Rey, Iran. E-mail: karimkalahrudimaesomeh@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Yadegar-e Imam Khomeini (RAH) Branch, Islamic Azad University, Shahr-e Rey, Iran. E-mail: Naseri1033@iausr.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Yadegar-e Imam Khomeini (RAH) Branch, Islamic Azad University, Shahr-e Rey, Iran. E-mail: maryampaykanpour@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2024 November 30
Received in revised form 2025
February 16
Accepted 2025 May 17
Published online 2025 June 22

Keywords:

*Epic Verse,
Comparative Mythology,
Georges Dumézil,
Triadic Functions,
Garshasnameh,
Khavarannameh,
Shahanshahnameh,
Zafarnameh.*

ABSTRACT

Purpose: The present study seeks to address the question, “What are the similarities among supernatural motifs in various types of Persian epic verse within the framework of Georges Dumézil’s triadic mythological theory?” by relying on his theory of triadic functions. In line with this objective, four epic poems have been selected for analysis: one mythological epic, Garshasnameh; one religious epic, Khavarannameh; one heroic epic, Shahanshahnameh; and one historical epic, Zafarnameh.

Method and Research: The research employs a descriptive-analytical method, classifying and analyzing the mythological motifs present in the selected epic poems according to the three functions of sovereignty, warfare, and fertility.

Findings and Conclusions: The findings suggest that in each of these epic poems, one of Dumézil’s triadic functions is more prominent, with the primary determining factors being the “worldview governing the work” and its “central theme.” In all three epics, “dreams and prophecy” serve as the catalyst for the narrative’s progression, though their function differs in each. In Mostofi’s Iranshahri (Iranian urban) thought, as reflected in Zafarnameh, the function of “sovereignty” is more pronounced, with the king portrayed as the absolute representative of God on earth, holding a lofty and sacred position. This is due to his possession of divine charisma (farreh izadi) on one hand, and his attributes of piety, justice, generosity, and wisdom in his actions on the other, all of which are examinable within this character’s

functions. In *Garshaspnameh*, given its thematic focus on “describing Garshasp’s martial exploits and reporting his deeds,” the functions of warfare and fertility are more dominant. In the religious epic *Khavarannameh*, which narrates the valorous feats of the Shia leader, the function of warfare/heroism stands out most prominently. Elements such as divine charisma and invulnerability (*rooyin-tani*) are represented differently here, with the hero’s miracles and supernatural power overshadowing other epic aspects of the poem. In *Shahanshahnameh* by Saba, the functions of sovereignty/ kingship and warfare/heroism predominate, with Abbas Mirza, the narrative’s hero, engaging in battle against foreigners/non-Iranians.

Cite this article: Karimian Kalhoroudi, M., Naseri, F., & Peykanpour, M. (2025). A comparative analysis of the function of supernatural motifs in the narrative structure of epic persian verse based on georges dumézil’s theory of triadic functions (case study: *garshaspnameh*, *khavarannameh*, *shahanshahnameh*, *zafarnameh*). *Journal of Iranian Studies*, 24 (47), 307-335. <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24457.2675>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24457.2675>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

One of the most significant branches of research studies within the field of mythology is comparative mythology, which involves a systematic comparative analysis of the themes and narratives of mythological systems across different cultures and ethnic groups, particularly those sharing a common origin. This approach aims to reconstruct the ancient myths of these cultures and ethnicities, thereby uncovering their shared linguistic, religious, and social structures. A prominent figure in the field of comparative mythology is Georges Dumézil. His most notable contribution to mythological comparison is his "functional" theory, which addresses the three social functions of sovereignty, warfare, and abundance in Indo-European myths. The present study focuses on comparing four types of epic works with distinct themes (historical, religious, and heroic) and may serve as a model for future comparative research. The primary objective of this study is to elucidate and analyze the transcendental motifs in versified epic texts, compare them with one another, and identify consistencies and similarities among them based on Georges Dumézil's theory of triadic functions. A secondary goal is to assess the extent to which Iranian epic poets were influenced by the structures of Indo-European epics.

Methodology

The research methodology employed in this study is content analysis. Content analysis is a research technique used to objectively, systematically, and quantitatively describe the manifest content of communication, aiming to identify and highlight the main themes or patterns within a text or ancient texts. The stages of conducting this research are as follows: Defining and determining the set of documents whose content will be analyzed; "searching for and collecting primary research sources (theoretical foundations and texts under analysis)";

Defining variables and categories according to which the data will be coded and classified; Establishing indicators and rules for placing content units into categories; Sampling from the document collection or statistical population; "reading the texts (Garshaspnameh, Khavarannameh, Zafarnameh, and Shahanshahnameh) based on the theoretical framework of the research (Georges Dumézil's triadic functions)"; "Classifying the motifs and aligning them within the analyzed texts (Garshaspnameh, Khavarannameh, Zafarnameh, and Shahanshahnameh). Analyzing and examining the similarities and differences of motifs in the analyzed texts."

Discussion

In line with the research objective, one epic work is selected as a mythological epic (Garshaspnameh), another as a religious epic (Khavarannameh), a third as a heroic epic (Shahanshahnameh), and a fourth as a historical epic (Zafarnameh) to serve as the basis for examination and analysis. Shahanshahnameh, the most renowned historical epic of the Qajar era, was composed by Fath-Ali Khan Saba Kashani in imitation of the Shahnameh. The final section of this poem narrates the Iran-Russia wars and the valor of Abbas Mirza. The

recounting of battles and the depiction of heroic deeds constitute the primary theme of this epic, with mythology manifesting in various forms throughout the work. It appears that Saba Kashani, influenced by a predominant panegyric approach, employed diverse mythological motifs to mythologize history. He derived the core motifs from the *Shahnameh*, some of which are rooted in folk culture; however, he expanded certain motifs while reducing others. He leveraged the conflict and struggle between Iranians and foreigners as a means to align *Shahanshahnameh* more closely with the narrative style of the *Shahnameh*. The presence of mythology in authentic and natural epics is considered essential, and the use of myth is regarded as an inherent characteristic of the epic genre; however, its reflection in artificial epics requires further explanation and scrutiny. This need is doubly significant in a work like *Shahanshahnameh*, as it is a historical-heroic poem narrating events that occurred shortly before its composition. *Khavarannameh*, another epic poem in the meter and style of the *Shahnameh*, was composed by Ibn Hesam Khusfi. It chronicles the life of Imam Ali (AS), focusing on his bravery as a champion of Muslims in Islamic history and the heroic aspects of his life. Within the epics of this work, there are occasional references to demons, jinn, battles with dragons and legendary creatures, as well as imaginary events typically integral to epic literature. Some scholars argue that these legends have ancient Iranian origins, which were later adapted and attributed to Imam Ali (AS) with certain modifications. *Zafarnameh*, authored by Hamdallah Mustawfi, is another work composed in imitation of the *Shahnameh* during the Mongol period. In this era, due to the distinct temperament of the Mongols, the abolition of the Abbasid Caliphate, the weakening of national sentiments, the gradual transformation of Iran's political-social conditions, and the rise of historical writing movements, the prominence of national epics diminished, giving way to the flourishing of historical epic poetry.

Conclusion

Based on the research findings, it appears that in each of these epic poems, one of the three functions proposed by Georges Dumézil is more prominently manifested. The primary factor influencing this is the "worldview governing the work" and the "themes" of these poems. In all three epics, "dreams and prophecies" serve as the catalyst for shaping the narrative flow, though their function varies in each. In Mustawfi's "Iranshahri" (Iran-centric) thought, the function of "sovereignty" is more pronounced, with the king regarded as the absolute representative of God on Earth, holding a lofty and sacred position. This is due to the king possessing divine charisma (*farreh-ye izadi*), alongside traits such as piety, justice, generosity, and wisdom, which are evident in the character's actions. In *Garshasnameh*, given the work's theme—"describing Garshasp's warfare and reporting his deeds"—the functions of "warfare" and "abundance" are more prominent. In the religious epic *Khavarannameh*, which narrates the valor of the Shia leader, the function of "warfare/valor" stands out, with elements such as divine charisma and invulnerability reimagined in a distinct manner. Here, the hero's miracles and supernatural powers overshadow other epic aspects of the poem. In Saba's *Shahanshahnameh*, the functions of "sovereignty/rulership" and "warfare/valor" predominate, with Abbas Mirza, the narrative's hero, engaging in battle against foreigners/non-Iranians.

تحلیل تطبیقی کارکرد بن‌مایه‌های ماورایی در ساختار روایی منظومه‌های حماسی بر مبنای نظریهٔ کنش‌های سه‌گانه «جامعهٔ مورد مطالعه: گرشاسب‌نامه، خاوران‌نامه، شهنشاہ‌نامه، ظفرنامه»

معصومه کریمیان کلهرودی^۱ | فرشته ناصری^۲ | مریم پیکانپور^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، واحد یادگار امام «ره» شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر ری، ایران. رایانامه: karimkalahrudimaesomeh@gmail.com
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد یادگار امام خمینی «ره»، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر ری، ایران. رایانامه: Naseri1033@iausr.ac.ir
۳. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، واحد یادگار امام خمینی «ره»، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر ری، ایران. رایانامه: maryampaykanpour@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: پژوهش حاضر سعی دارد با تکیه بر نظریهٔ کنش‌های سه‌گانه به این پرسش پاسخ دهد که «موارد همانندی بن‌مایه‌های ماورایی در انواع حماسه‌های منظوم ایران در چهارچوب نظریهٔ اسطوره‌شناسی کنشگرای ژرژ دومزیل کدام‌اند؟ با توجه به هدف پژوهش، یک منظومهٔ اساطیری «گرشاسب‌نامه»، یک منظومهٔ دینی «خاوران‌نامه»، یک منظومهٔ پهلوانی «شه‌نشاہ‌نامه» و یک منظومهٔ تاریخی «ظفرنامه» اساس تحلیل قرار گرفته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱	روش/رویکرد: روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و بن‌مایه‌های اساطیری موجود در منظومه‌های حماسی برگزیده را در قالب سه کنش فرمانروایی، جنگاوری و باروری طبقه‌بندی و تحلیل می‌کند.
کلیدواژه‌ها: منظومه‌های حماسی، اسطوره‌شناسی تطبیقی، ژرژ دومزیل، کنش‌های سه‌گانه، گرشاسب‌نامه، خاوران‌نامه، شه‌نشاہ‌نامه، ظفرنامه.	یافته‌ها/نتایج: با توجه به یافته‌های پژوهش به نظر می‌رسد در هر یک از این منظومه‌ها یکی از کنش‌های سه‌گانه مد نظر ژرژ دومزیل نمود بیشتری دارد. عامل اصلی در این زمینه «جهان‌بینی حاکم بر اثر» و «درون‌مایه» این منظومه‌ها است. در هر سه منظومه «خواب‌دیدن و پیشگویی» عامل شکل‌گیری جریان روایت است؛ اما در هر یک کارکرد متفاوتی دارد. در اندیشهٔ «ایران‌شهری» مستوفی، کنش «فرمانروایی» نمود بیشتری دارد و شاه به عنوان نمایندهٔ مطلق خداوند بر روی زمین، جایگاهی والا و مقدس دارد؛ زیرا از یک سو دارای فره ایزدی است و از سوی دیگر، ویژگی دینداری، دادورزی، بخشش و تدبیر در کنش‌های این شخصیت قابل بررسی است. در «گرشاسب‌نامه» با توجه به درون‌مایهٔ این اثر «وصف جنگاوری‌های «گرشاسب» و گزارش اعمال وی»، دو کنش جنگاوری و باروری نمود بیشتری دارند. در منظومهٔ مذهبی «خاوران‌نامه» که به شرح دلاوری‌های پیشوای شیعیان می‌پردازد، کنش جنگاوری/سلحشوری نمود بیشتری دارد و عناصری مانند فره ایزدی و رویت‌تنی به شیوهٔ متفاوتی بازنمایی شده‌اند و معجزه و قدرت ماورایی قهرمان اثر بر سایر وجوه حماسی این منظومه غلبه دارد. در شه‌نشاہ‌نامه صبا نیز کنش‌های فرمانروایی/شهرباری و جنگاوری و سلحشوری غلبه بیشتری دارد و عباس‌میرزا به عنوان قهرمان روایت، به نبرد با بیگانگان/غیر ایرانیان می‌پردازد.

استناد: کریمیان کلهرودی، معصومه؛ ناصری، فرشته و پیکانپور، مریم (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی کارکرد بن‌مایه‌های ماورایی در ساختار روایی منظومه‌های

حماسی بر مبنای نظریه کنش‌های سه‌گانه «جامعه مورد مطالعه: گرشاسب‌نامه، خاوران‌نامه، شهنشا‌نامه، ظفرنامه». مجله مطالعات ایرانی،

۲۴ (۴۷)، ۳۰۷-۳۳۵.



<http://doi.org/10.22103/jis.2025.24457.2675>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

اسطوره و حماسه به عنوان گونه‌ای از فرهنگ عامه، پیش از ظهور ادبیات پدید آمده و با ادبیات ملل ارتباط تنگاتنگی پیدا کرده است. با وجود تفاوت‌های فراوان بین انسان‌ها و فرهنگ‌ها، از نظر اسطوره و حماسه شباهت‌های مشترک فراوانی بین آن‌ها وجود دارد. ادبیات جهان سرشار از عناصر حماسی اسطوره‌ای است. به همین دلیل و به دلیل شباهت‌های زبانی، فرهنگی و قومی بین اقوام هند و اروپایی طبیعی است که شباهت‌های فراوانی در مفاهیم و اشکال اسطوره‌ای آن‌ها وجود داشته باشد. ژرژ دومزیل با تحقیق در ساخت‌های اجتماعی و بنیان‌های مشترک اقوام هند و اروپایی یکی از تأثیرگذارترین اسطوره‌شناسانی است که توانست مکتبی نوین در این عرصه بنیان نهد. او با طرح نظریه ایزدان سه‌گانه در اساطیر این اقوام به نظامی اجتماعی پی برد که طبق آن سه ایزد میترا - وارونا، ایندرا و اشوین‌ها (ناساتیاها) با نظر به سه کنش اساسی‌شان، یعنی (حکمرانی روحانی، جنگ و تولید)، اداره امور مادی و معنوی مردم را بر عهده داشتند. دومزیل با مطرح کردن سه‌گانه‌های کنشی، مطالعات اسطوره‌ای را پربار کرد و محور اصلی اسطوره‌شناسی را که فیلولوژی بود، به کنش و کارکرد تبدیل نمود. متفکران و اندیشمندان اقوام هند و اروپایی به نتایج بی نظیری دست یافته بودند که باعث تمایز این اقوام، نسبت به اقوام دیگر گردید. آن‌ها به نظام یا ساختاری دست یافته بودند که براساس آن، همه ابعاد فکری و عملی، به سه کنش و کارکرد قابل تقسیم هستند. دومزیل در کتاب خود با عنوان «میراث هند و اروپایی در روم» در خصوص سه‌گانه‌های کنشی می نویسد: «هند و اروپایی‌ها، دست کم موبدان و روشنفکران آن‌ها، به دریافتی رسیده بودند که به طور یقین در دیگر نقاط جهان هم یافت می شود؛ اما چنان‌که برخی تصور می‌کنند، جهانی نیست. پیرو این دریافت، زندگی در تمام اشکال آن، الهی و انسانی، اجتماعی و کیهانی و بی‌تردید جسمی و روانی به وسیله نقشی متنوع و هماهنگ از سه کارکرد اساسی هدایت می-شود که می‌توان از آن‌ها با نام‌های حکمرانی، قدرت و باروری (فراوانی) یاد کرد، نخستین آن‌ها هدایت و قضاوت مسایل را تضمین می‌کند، دومی به دفاع و حمله منتسب می‌شود و سومی قابلیت‌های گوناگونی دارد که به باز تولید موجودات و سلامت آن‌ها یا درمان و تغذیه و تقویتشان مرتبط می‌گردد.» اهمیت پژوهش حاضر در این است که بر مقایسه ۴ نوع اثر حماسی با درون‌مایه متفاوت (تاریخی، دینی، پهلوانی) متمرکز شده است و می‌تواند الگویی برای پژوهش‌های تطبیقی آینده قلمداد شود. هدف اصلی این پژوهش نیز تبیین و تشریح بن‌مایه‌های ماورایی در متون حماسی منظوم و تطبیق آنان با یکدیگر و کشف همسانی و شباهت‌ها در آن‌ها براساس نظریه کنش‌های سه‌گانه ژرژ دومزیل است. تبیین میزان تأثیرپذیری حماسه‌سرایان ایرانی از ساختار حماسه‌های هند و اروپایی نیز در ردیف اهداف فرعی قرار دارد.

۱-۱. بیان مسأله

یکی از مهم‌ترین شاخه‌های مطالعات پژوهشی متعلق به دانش اسطوره‌شناسی، اسطوره‌شناسی تطبیقی است که به بررسی قیاسی-تطبیقی نظام‌مند مضامین و روایت‌های اسطوره‌ای فرهنگ‌ها و اقوام مختلف، به‌ویژه فرهنگ‌ها و اقوامی که خاستگاه مشترکی دارند، می‌پردازد تا از این راه، اساطیر کهن این فرهنگ‌ها و اقوام را به گونه‌ای بازسازی کرده و از این طریق به ساخت‌های مشترک زبانی، دینی و اجتماعی آن‌ها دست یابد. یکی از چهره‌های شاخص در

زمینه اسطوره‌شناسی تطبیقی، ژرژ دومزیل است. مهمترین دستاورد او در تطبیق اساطیر، نظریه «کنشگرایی» اوست که به سه کارکرد اجتماعی حاکمیت، جنگاوری و فراوانی در اسطوره‌های هند و اروپایی می‌پردازد. کارکرد حاکمیت، اداره جهان به صورتی اسرارآمیز و قاعده‌مند را بیان می‌دارد که فرمانروایی، شهریاری، قانون و اقتدار از جمله صفات مشترک در بین آن‌ها بوده است. کارکرد جنگاوری، عملکرد جسمانی و اساساً قدرت است که البته منحصرراً رزمی نیست و می‌تواند از جانب حاکم که متعلق به کنش شهریاری است، باشد؛ زیرا یکی از صفات مطلق حاکمان دارا بودن نیروی جنگاوری و اقتدار نظامی است و سرانجام کارکرد باروری (فراوانی)، کارکردی تولیدی و اقتصادی با جنبه سلامتی، پزشکی، باروری، با نتایج و عواقب گوناگون از قبیل خرمی و آبادانی و تندرستی و طول عمر و آسایش و آرامش و کامرانی است و بیشتر مردم عادی را شامل می‌شود. پژوهش حاضر سعی دارد با تکیه بر نظریه کنش‌های سه‌گانه در اندیشه ژرژ دومزیل به این پرسش اصلی پاسخ دهد که «موارد همانندی بن‌مایه‌های ماورایی در انواع حماسه‌های منظوم ایران «گرشاسب‌نامه»، خاوران‌نامه، ظفرنامه و شهنشاه‌نامه» در چهارچوب نظریه اسطوره‌شناسی کنشگرایی ژرژ دومزیل با حماسه‌های هند و اروپایی کدام‌اند؟. با توجه به هدف اصلی پژوهش که مطالعه و تحلیل انواع متون حماسی در زبان فارسی اعم از «اساطیری، تاریخی، دینی و پهلوانی» با تکیه بر نظریه کنش‌های سه‌گانه است، یک منظومه به عنوان منظومه اساطیری «گرشاسب‌نامه»، یک منظومه به عنوان منظومه دینی «خاوران‌نامه»، یک منظومه به عنوان منظومه پهلوانی «شهنشاه‌نامه» و یک منظومه نیز به عنوان منظومه تاریخی «ظفرنامه» اساس بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. «شهنشاه‌نامه» مشهورترین حماسه تاریخی عهد قاجار است که فتح‌علی‌خان صبای کاشانی آن را به تقلید از شاهنامه سروده است. بخش پایانی این منظومه به روایت جنگ ایران و روس و دلاوری‌های عباس‌میرزا اختصاص دارد. گزارش جنگ و شرح دلاوری پهلوانان، اصلی‌ترین موضوع این حماسه است و اساطیر نیز به اشکال گوناگون در آن تبلور یافته‌اند. به نظر می‌رسد که صبای کاشانی به سبب غلبه رویکرد مدحی، بن‌مایه‌های اساطیری مختلفی را برای اسطوره‌ای کردن تاریخ به کار برده است. او اصل بن‌مایه‌ها را از شاهنامه گرفته که گاه در فرهنگ عامه ریشه دارند؛ اما برخی را توسعه بخشیده و برخی دیگر را تقلیل داده است. وی تقابل و ستیز ایرانیان با بیگانگان را دستاویزی قرار داده تا شهنشاه‌نامه را هر چه بیشتر به روایت شاهنامه نزدیک کند. حضور اساطیر در حماسه‌های راستین و طبیعی امری ضروری است و کاربرد اسطوره را ویژگی ذاتی حماسه می‌دانند؛ اما بازتاب آن در حماسه‌های مصنوع نیازمند تبیین و بررسی بیشتر است. این امر در اثری همچون شهنشاه‌نامه ضرورتی دوچندان دارد؛ زیرا منظومه‌ای تاریخی - پهلوانی است و آنچه روایت می‌کند، در زمان کوتاهی پیش از سرایش رخ داده است. «خاوران‌نامه» نیز یک مثنوی حماسی به وزن و تقلید از شاهنامه، اثر ابن حسام خوسفی است که به بیان زندگی امام علی (ع) و دلاوری‌های وی به عنوان قهرمان مسلمانان در تاریخ اسلام و جنبه -

های پهلوانی زندگی ایشان می‌پردازد. در حماسه‌های این اثر نیز گاه سخن از دیو و جن و جنگ با اژدها و موجودات افسانه‌ای و همچنین حوادث خیالی که معمولاً لازمه آثار حماسی است، به میان می‌آید. برخی از پژوهشگران معتقدند که این افسانه‌ها ریشه و اساس کهن ایرانی داشته و سپس با تغییراتی که در آن داده شده، به حضرت امیر (ع) منسوب شده است. «ظفرنامه» اثر حمدالله مستوفی نیز اثری به تقلید از شاهنامه است که در دوره مغول تدوین شده است. در این دوره به دلیل روایات خاص مغولان، حذف خلافت عباسی، ضعف تمایلات ملی، تغییر تدریجی شرایط سیاسی-اجتماعی ایران و رواج نهضت تاریخ‌نویسی، از رونق حماسه‌های ملی کاسته شد و نظم حماسه‌های تاریخی رونق گرفت. ظفرنامه مهمترین حماسی تاریخی موجود، بالغ بر ۱۵۱۱۱ بیت به بحر متقارب و منقسم بر سه قسم اسلامی، قسم احکام درباره تاریخ ایران و قسم سلطانی درباره تاریخ مغول است که در ادامه آن یعنی از ظهور اسلام تا دوره مؤلف سروده شده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر پژوهش‌های مختلفی در قالب تحلیل متون حماسی اعم از نظم و نثر با توجه به نظریه اسطوره‌شناسی تطبیقی کنشگرای ژرژ دومزیل انجام شده است و اغلب این پژوهش‌ها تنها یک اثر یا بخشی از آن را مانند «گرشاسب‌نامه»، «شاهنامه» و «ویس و رامین» اساس کار قرار داده‌اند. نوآوری این پژوهش در جامعه آماری آن و روش تحلیل است که برای نخستین بار انواع متون حماسی (تاریخی، دینی و پهلوانی) را اساس کار قرار داده است تا از این طریق به وجوه همسانی و تفاوت شیوه‌های کاربرد بن‌مایه‌های ماورایی در این منظومه‌ها با توجه به مبانی نظری پژوهش پردازد و در نهایت میزان تشابه آن‌ها را با متون «هند و اروپایی» بررسی کند. با توجه به پیشینه پژوهش و روش انجام آن، تا کنون چنین پژوهشی از سوی پژوهشگران انجام نشده است و پیشینه‌ای برای آن وجود ندارد. در قالب موارد زیر به تعدادی از پژوهش‌های محدودی که با بهره‌گیری از رویکرد اسطوره‌شناسی کنشگرای دومزیل شکل گرفته‌اند، به صورت اجمالی اشاره می‌شود. عباسی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل منظومه غنایی ویس و رامین بر مبنای نظریه ایزدان سه‌گانه ژرژ دومزیل» به این نتیجه رسیده‌اند که این منظومه، به عنوان کهن‌ترین منظومه غنایی به جا مانده زبان فارسی، پیوند خود را با اساطیر حفظ کرده و همچون روایات حماسی قابلیت بررسی بر مبنای نظریه دومزیل را دارد. در این پژوهش سه شخصیت برجسته این منظومه، یعنی شاه‌موبد، رامین و ویس، از این منظر بررسی شده و یافته‌ها حاکی از آن است که این سه شخصیت با توجه به ویژگی‌ها و کنش‌هایشان با سه ایزد کهن اقوام هند و اروپایی مطابقت دارند و متناسب با مضمون روایتی عاشقانه، نمونه‌های جابه‌جاشده آن‌ها محسوب می‌شوند. زارعی (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی با عنوان

«بررسی سه بزه گرشاسب و تطبیق آن با نظریه کنش سه‌گانه ژرژ دومزیل» تلاش می‌کند تا سه گناه «گرشاسب» یعنی خوارداشت دین مزدیسنا، خاموش کردن آتش و آمیختن با یک پری را بررسی و با کارکردهای سه‌گانه، تطبیق دهد. نصیری و نصرافهانی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «نمود جدال خدایان سه‌گانه آریایی در حماسه برزنامه» نشان داده‌اند که حماسه ملی برزنامه در زیرساخت خود در بردارنده ساختار خدایان سه‌گانه ایرانی (متشکل از آناهیتا، اهورامزدا و مهر) است. بدین معنا که داستان آن، به صورت نمادین، روایتگر روند تاریخی-اجتماعی شکل‌گیری اتحاد پیروان خدایان سه‌گانه ایرانی در برهه‌ای از تاریخ (دوره شکل‌گیری روایت شفاهی و اولیه متن) است که در این اتحاد فردی از طبقه کشاورزان و عوام (برزو) برای نخستین بار در ساختار قدرت و امور اجرایی عهده‌دار منصبی می‌شود و در کنار نمایندگان دو طبقه دیگر، یعنی طبقه شاهی (کیخسرو) و سپاهی (رستم)، همزمان با ایجاد ساختاری سه‌گانه در تقسیم قدرت، به اداره بخشی از کشور می‌پردازد و رأس سوم هرم قدرت را در مقابل جبهه بیرونی یا همان دشمن شکل می‌دهد. محمدی (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «ساختارهای سه‌گانه اسطوره‌ای در داستان‌های شاهنامه با رویکرد دومزیلی (با تمرکز بر داستان جمشید و فریدون)» با توجه به نظام طبقاتی حاکم بر داستان‌های شاهنامه به‌ویژه جمشید و فریدون، بر آن شده تا آن را با نظریه سه کنش ژرژ دومزیل به اثبات برساند و بیان می‌دارد که ایران نیز مانند سایر جوامع هند و اروپایی، دارای نظام طبقاتی (شهریاری، جنگاوری و کشاورزی) است. کیوان‌فر (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «جست‌وجوی طبقات سه‌گانه اجتماعی در نقوش برجسته هخامنشی به روش اسطوره‌شناسی تطبیقی ژرژ دومزیل»، با بررسی نقوش برجسته هخامنشی در پی شناخت درست هویت اجتماعی آن دوره مبتنی بر نظام یافتگی حکومت که در بستر هنر نهادینه شده، است و با بهره‌گیری از ساختار سه کنش ژرژ دومزیل به اثبات وجود ساختارهای سه‌گانه در جوامع کهن هند و اروپایی می‌پردازد. نیکوبخت و همکاران (۱۳۹۲) نیز در پژوهشی با عنوان «مقایسه بازتاب جهان‌بینی هند و اروپایی در شاهنامه فردوسی و حماسه قرقیزی ماناس» نشان می‌دهند که نظریه سه‌کنش ژرژ دومزیل، در تمام سطوح داستان‌های این دو حماسه به کار رفته است.

۳-۱. روش‌شناسی پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش محتوایی است. تحلیل محتوا یک تکنیک تحقیق است که برای تشریح عینی، منظم و مقداری محتوای آشکار ارتباطات به کار می‌رود و به شناخت و برجسته ساختن محورها و یا خطوط اصلی یک متن یا متون کهن می‌پردازد. مراحل انجام این پژوهش به شرح ذیل است:

- تعریف و تعیین مجموعه اسنادی که محتوای آن‌ها قرار است تحلیل شود؛

- «جست‌وجو و جمع‌آوری منابع دست اول پژوهش (مبانی نظری و متون مورد تحلیل)؛
- تعریف متغیرها و رده‌هایی که داده‌ها براساس آن کدگذاری و طبقه‌بندی شود؛
- تعیین شاخص‌ها و قواعدی برای قراردادن واحدهای محتوا در رده‌ها؛
- نمونه‌گیری از مجموعه اسناد یا جامعه آماری؛
- «خوانش متون (گرساسب‌نامه، خاوران‌نامه، ظفرنامه و شهنشاه‌نامه) براساس مبانی نظری پژوهش (کنش‌های سه گانه ژرژ دومزیل)؛
- «طبقه‌بندی بن‌مایه‌ها و انطباق آن‌ها در متون مورد تحلیل (گرساسب‌نامه، خاوران‌نامه، ظفرنامه و شهنشاه‌نامه)».
- «تحلیل و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های بن‌مایه‌ها در متون مورد تحلیل».

جدول ۱: طبقه‌بندی بن‌مایه‌های ماورایی و کهن‌الگویی در ساختار متنی متون منظوم حماسی «پهلوانی، تاریخی، اساطیری، دینی» بر مبنای نظریه کنش‌های سه‌گانه

کنش فرمانروای «شهریاری»	کنش جنگاوری «سلحشوری»	کنش باروری «فراوانی»
خدا/ پادشاه	جنگ و نبرد	ثروت
خواب دیدن/ پیشگویی	سلاح‌های رزمی	باروری
مدد‌رسانی «نیروهای ماورایی»	«شمشیر، گرز، کلاه‌خود»	فراوانی
پاداش و مجازات/ تدبیر	جنگجویان	دلبستگی
فرّ ایزدی	لشکریان	زاد و ولد/ مهر مادری
جادو	سفرهای مخاطره‌آمیز	نعمت/ رفاه
عناصر طبیعی «آب، باد، کوه، دریا، خورشید»	رجزخوانی	امنیت/ آرامش
عناصر ماورایی «دیو، سیمرغ، اژدها، پری»	غیر طبیعی بودن قهرمان	تجارت
حیوانات «واقعی، خیالی»	اژدهاکشی	منفعت
گیاهان «واقعی، خیالی»	استفاده از فریب	زیبایی/ جوانی
رویین تنی/ هفتخوان	انتقام/ دادخواهی	ازدواج
طلسم/ معجزه	دلاوری و شجاعت	آبادانی
نام‌پوشی	پیغام رسانی/ فرستاده	شادی
عدالت/ دینداری	به بردگی بردن/ غنایم	خرمی
نژادگی/ هوشمندی	نیروی جسمانی	عیش و عشرت
مناجات/ نیایش	نیروی تفکر و خردورزی	طالع نیکو/ بخت و اقبال
اهریمن/ موبدان	ابطال سحر و جادو	شهرسازی
وزیران/ مشورت کردن	فتوحات/ میراث	عشق ورزیدن
پاکدامنی	موجودات افسانه‌ای «اژدها، دیو، سیمرغ، پری و ...»	باده نوشی
طالع‌بینی	غارت کردن	جشن
اشیا	کینه‌جویی	شهرسازی و عمران
لوازم پادشاهی/ تاج و تخت/ شکارکردن	فتوحات «دینی/ غیر دینی»	موسیقی

۴-۱. یافته‌های پژوهش

با توجه به یافته‌های پژوهش به نظر می‌رسد در هر یک از این منظومه‌ها یکی از کنش‌های سه‌گانه مدّ نظر ژرژ دومزیل نمود بیشتری دارد. عامل اصلی در این زمینه «جهان‌بینی حاکم بر اثر» و «درون‌مایه» این منظومه‌ها است. در هر سه منظومه «خواب‌دیدن و پیشگویی» عامل شکل‌گیری جریان روایت است؛ اما در هر یک کارکرد متفاوتی دارد. در اندیشه «ایران‌شهری» مستوفی، کنش «فرمانروایی» نمود بیشتری دارد و شاه به عنوان نماینده مطلق خداوند بر روی زمین، جایگاهی والا و مقدس دارد؛ زیرا از یک سو دارای فره ایزدی است و از سوی دیگر، ویژگی دینداری، دادورزی، بخشش و تدبیر در کنش‌های این شخصیت قابل بررسی است. در «گرشاسب‌نامه» با توجه به درون‌مایه این اثر «وصف جنگاوری‌های «گرشاسب» و گزارش اعمال وی»، دو کنش جنگاوری و باروری نمود بیشتری دارند. در منظومه مذهبی «خاوران‌نامه» که به شرح دلاوری‌های پیشوای شیعیان می‌پردازد، کنش جنگاوری / سلحشوری نمود بیشتری دارد و عناصری مانند فره ایزدی و روین‌تنی به شیوه متفاوتی بازنمایی شده‌اند و معجزه و قدرت ماورایی قهرمان اثر بر سایر وجوه حماسی این منظومه غلبه دارد. در «شهنشاه‌نامه» صبا نیز کنش‌های فرمانروایی / شهریاری و جنگاوری و سلحشوری غلبه بیشتری دارد و عباس‌میرزا به عنوان قهرمان روایت، به نبرد با بیگانگان / غیر ایرانیان می‌پردازد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. اسطوره‌شناسی تطبیقی در اندیشه ژرژ دومزیل (نظریه کنش‌گرا)

«اسطوره» یکی از عناصر تشکیل‌دهنده حماسه است و در مقابل، حماسه مهم‌ترین ساخت و شکل برای حفظ و تجلی اسطوره به شمار می‌آید. (آیدنلو، ۱۳۸۸: الف: ۲۵). «اسطوره‌ها به تثبیت مفاهیم موجود در عوالم درونی و بیرونی جامعه می‌پردازند و بازتاب آن در فرهنگ مردم خصوصاً مثل‌ها، حکم زنده‌کردن آمال و آرزوهای فروخته را دارد. اسطوره‌های ملی که در بستر زمان شکل می‌گیرند، نمایش قدرت ملی و تقویت مردمی و روانی آنان است» (ذوالفقاری، ۱۳۸۷: ۱۶۳). هر متن از روایات اساطیری قدیم گرفته تا داستان‌های مدرن امروزی، یک روایت داستانی به شمار می‌رود که حاوی رویدادها و حوادث گوناگونی است، به گونه‌ای که از کنار هم قرارگرفتن این‌گونه حوادث، پیرنگ داستان شکل می‌گیرد. پیرنگ در واقع ترکیب‌کننده حوادث و تقلید از عمل است؛ هرچند حوادث داستان به خودی خود، پیرنگ را به وجود نمی‌آورند؛ بلکه پیرنگ، خط ارتباط معقول میان حوادث داستان را پدید می‌آورد.

کنش یا کارکردگرایی، یکی از نظریه‌های مهم علوم اجتماعی است که از اواخر دهه ۱۹۳۰ تا اوایل دهه ۱۹۶۰ در علوم اجتماعی به عنوان اندیشه غالب، کاربرد بسیاری داشته است. کنش‌گرایان، جامعه را نظامی دارای نظم و ترتیب می‌دانند که در اصول و اساس خود بر تمثیل ارگانیک بین جامعه و ارگانیسم زنده مبتنی است. از این نظر، جامعه نظامی است که از اجزای بی‌شماری تشکیل شده که هر یک دارای کارکردهای خاصی است که برای بقای نظام در تکاپواند. کنش‌گرایی قرن بیستم تحت تأثیر اندیشه‌های فیلسوف فرانسوی آگوست کنت، به وجود آمده بود. وی معتقد بود که علوم انسانی نیز مانند علوم طبیعی باید به کار گرفته شود، بنابراین وی جامعه را یک کل ارگانیک در

نظر می‌گرفت که اجزای آن با هم در ارتباط متقابل هستند، از این رو، باید در کنار هم مطالعه شوند. (نک: نامورمطلق و عوض‌پور، ۱۳۹۵: ۶۰-۶۳). ژرژ دومزیل از این نظر که مردمان هند و اروپایی در زبان و فرهنگ مشترک بوده‌اند، به بررسی و تطبیق اسطوره‌ها پرداخت. وی با بهره‌گیری از متن‌های ادبی و دینی کهن هند و روم تلاش کرد ارتباط بین شخصیت‌ها و مضامین فرهنگ هند و اروپایی را نشان دهد. وی معتقد به جهان‌بینی مشترک میان اسطوره‌ها، افسانه‌ها و حماسه‌های ملل هند و اروپایی بود که در نهادهای اجتماعی این اقوام تجلی داشته است. (معرک‌نژاد، ۱۳۹۳: ۲۴۷). دومزیل در تحلیل اسطوره‌های هند و اروپایی به ساخت سه طبقه‌ای معتقد است: طبقه ایزدان فرمانروای روحانی، طبقه ایزدان جنگاور، طبقه ایزدان برکت‌بخش (کشاورزی و پیشه‌ور). این ساخت در همه اسطوره‌های هند و اروپایی به گونه‌ای وجود دارد. (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۵: ۴۹) و (زاهدی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۶۰ - ۲۶۱).

مطرح کردن کنش‌های سه‌گانه توسط دومزیل و استقبال از آن، موجب جست‌وجوی روش‌شناسانه این مؤلف اسطوره‌شناس گردید. (نامورمطلق و عوض‌پور، ۱۳۹۵: ۱۶). وی با مطرح کردن سه‌گانه‌های کنشی، مطالعات اسطوره‌ای را پربار کرد و محور اصلی اسطوره‌شناسی را که فیلولوژی بود، به کنش و کارکرد تبدیل نمود. وی در کتاب «*خدا/یان هند و اروپایی*» این سه کنش را این‌گونه معرفی می‌نماید: ۱- اداره در عین حال اسرارآمیز و قاعده‌مند جهان ۲- عملکرد نیروی جسمانی و اساساً قدرت که البته منحصراً رزمی نیست ۳- باروری با نتایج و عواقب و تأثیرات گوناگون از قبیل خرمی و آبادانی و تندرستی و طول عمر و آسایش و کامرانی و جمعیت» (نامورمطلق، ۱۳۹۷، ۱۶۰-۱۶۱).

دومزیل درباره چگونگی عمل این سه کنش این‌گونه پاسخ می‌دهد: کنش اول، خدایی است که اساساً کیهانی است و بیشتر در فکر غم بشریت است، خدایی که شهریار جادوگر است و به همین سبب تشویق‌انگیز و خلاق است و خدایی که اصولاً اهل قانون و قضاوت و صلح‌جو و سازمان‌ده است. کنش دوم، رزمجویی و جنگاوری است. این کنش مانند کنش اول، به گونه جامع سازمان نمی‌یابد؛ زیرا جنگ و قدرت‌نمایی، آستن بسی حوادث نامنتظره است. برای مثال، تغییر سلاح، قطعاً در کنش جنگاوری تأثیرگذار خواهد بود. کنش سوم، این کنش اساساً اقتصادی است و آنچه مهم است، کاشتن و خوردن است و به زمان و مکان و خصوصیات زمین بسیار وابسته است. با توجه به در حال کوچ بودن جوامع هند و اروپایی، کنش سوم قابلیت ثابت بودن را دارا نبود و مدام در حال تغییر بوده است. (اوالد، ۱۳۸۰: ۱۸-۱۹). دومزیل در نهایت به این نتیجه می‌رسد که «در نزد اقوام هند و اروپایی نخستین، از سواحل بالتیک و دریای شمال تا ایران و هند، جهان‌بینی واحدی به کار بوده است که بر نوعی ایدئولوژی مبتنی است که خود در اساس و اصول بر همان خدایان سه‌گانه و الهیات حادث از آن استوار است.» (نامورمطلق، عوض-پور، ۱۳۹۵: ۷۶). لوی استروس نیز در خصوص ایدئولوژی مذکور می‌گوید:

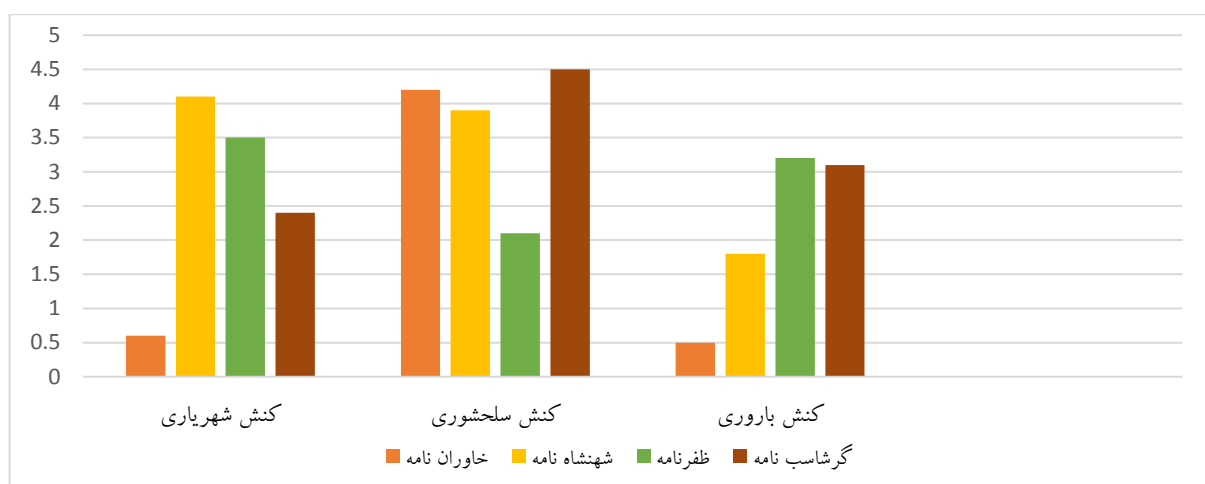
«به‌موجب این ایدئولوژی نه‌تنها جامعه؛ بلکه شکل جهان و یا این یا آن سازوکار خاص جهان، فقط به یمن همکاری هماهنگ سه کنش که سلسله‌مراتبی دارند، می‌توانند حیات داشته باشند و بپایند و تکثیر شوند. در رأس این قائمه، قدرت، شهریار و فرمانروایی قرار دارد که به دو وجه ظاهر می‌شوند: یکی جادوگری و دیگری قضایی. سپس نیروی جسمانی است که اساساً نیروی جنگجویی است و سرانجام نیروی باروری

انسان‌ها و حیوانات و کشتزارها با سلسله مفاهیمی که بدان وابسته‌اند؛ یعنی تندرستی و زیبایی و جوانی و شهوت...» (اوالد و دیگران، ۱۳۸۰: ۴۸-۴۹).

اسطوره‌شناسی تطبیقی، یکی از شاخه‌های مطالعات پژوهشی متعلق به دانش اسطوره‌شناسی است که به بررسی قیاسی- تطبیقی نظام‌مند مضامین و روایت‌های اسطوره‌ای فرهنگ‌ها و اقوام مختلف، به‌ویژه فرهنگ‌ها و اقوامی که خاستگاه مشترکی دارند، می‌پردازد تا از این طریق به ساخت‌های مشترک زبانی، دینی و اجتماعی آن‌ها دست یابد. یکی از چهره‌های شاخص در زمینه اسطوره‌شناسی تطبیقی، ژرژ دومزیل است. مهم‌ترین دستاورد او در تطبیق اساطیر، نظریه کنش‌گرایانه است که به مطالعه سه کارکرد اجتماعی «حاکمیت»، «جنگاوری» و «باروری» در اسطوره‌های هند و اروپایی می‌پردازد.

از دیدگاه دومزیل نباید چنین تصور کرد که کنش‌ها و قلمروهایشان ضد یکدیگرند و با هم در ستیز و آویزند؛ چون که همه اجزای یک ارگانیزم تابع قانون همبستگی و حتی تداخل و رخنه و نفوذ در حوزه‌های همدیگرند. بنابراین تضاد و تخالف آن‌ها از مقوله تضاد و تخالف مربوط به مفاهیم و معانی‌شان است. (نک: دومزیل و دیگران ۱۳۹۱: ۱۸). وی کنش شهریاری را به عنوان نخستین کنش از کنش‌های سه‌گانه خود معرفی می‌نماید. کنش شهریاری یا حکمرانی در ذیل کنش خدایان هند و اروپایی معرف نقش‌خدایی است که به اداره قاعده‌مند جهان و در عین حال، اسرارآمیز آن می‌پردازد و هدایت و قضاوت مسایل را تضمین می‌کند. (نامورمطلق، ۱۳۹۷: ۱۶۰-۱۶۱). خدایان گروه نخست با وجود اسامی متفاوت در میان اقوام مختلف، همگی بازتاب‌های آسمانی و کیهانی انسان‌های فرمان‌فرما مانند شهریاران، شاهان، وزیران، کاهنان و ... بوده‌اند. (نامور مطلق و عوض‌پور، ۱۳۹۵: ۶۸). در مرحله تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق، ساختار روایی هر کدام از متون مورد بررسی بر مبنای کنش‌های سه‌گانه ژرژ دومزیل مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. با توجه به این‌که تمرکز این پژوهش بر مطالعه تطبیقی است، ابتدا یک نمودار کلی از بسامد هر یک از کنش‌های سه‌گانه در هر یک از متون ارائه شده و سپس نمودارهای مربوط به بسامد هر یک از زیرمجموعه‌های این کنش‌ها ترسیم شده است. در قالب نمودار زیر بسامد هر یک از کنش‌های سه‌گانه و عناصر مرتبط با آن‌ها در هر یک از منظومه‌های مورد بحث ترسیم شده است.

نمودار ۱: بسامد انواع کنش‌های سه‌گانه در ساختار روایی منظومه‌های حماسی «اساطیری، تاریخی، پهلوانی، مذهبی»



۲-۲. بررسی کنش‌های سه‌گانه در ساختار روایی گرشاسب‌نامه اسدی توسی «حماسه اساطیری»

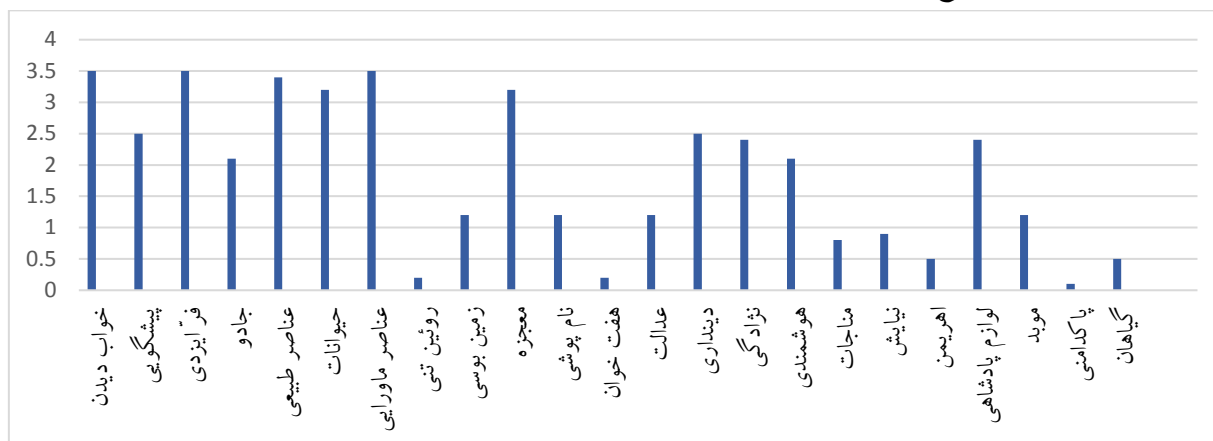
اسدی در این منظومه به شرح دلاوری‌های «گرشاسب» می‌پردازد. گرشاسب، بلندآوازه‌ترین پهلوان اسطوره‌ای پیش از رستم دستان بوده که توصیف اعمال او، از جمله کشتن اژدهایی هراسناک و نیز دیوی سهمناک در بخش‌هایی از *اوستا* آمده است. او یکی از یاوران و همراهان «سوشیانت» است که در آخر زمان به یاری او می‌شتابد و ضحاک را که از بند رسته است، می‌کشد. برخی پژوهشگران آن را پرفروغ‌ترین حضور یک پهلوان در *اوستا* دانسته و از ستیز وی با اژدهاک به عنوان «آخرین نبرد میان قوای خیر و شر» یاد کرده‌اند. (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۹۲). در متون دوره پهلوی و ادبیات بعد از اسلام، شخصیت گرشاسب کم‌رنگ شده است و بسیاری از اعمال او به نوه‌اش (سام) انتساب داده شده است. این شخصیت اساطیری در *گرشاسب‌نامه* به قهرمان حماسی تبدیل می‌شود.^۱ پنج نبرد سهمناک گرشاسب در بندهشن (۱- کشتن اژدها، ۲- کشتن گندرو و دیو، ۳- نبرد با هفت تن از راهزنان غول‌آسا، ۴- رام کردن باد ویرانگر، ۵- کشتن مرغ کمک) را بازتاب الگوی هفتخوان در سرگذشت گرشاسب دانسته است (مؤذن جامی، ۱۳۷۹: ۷۱).

شخصیت گرشاسب در *گرشاسب‌نامه* اسدی توسی نیز مانند دیگر منظومه‌های حماسی به سده‌های بسیار کهن که از دوره‌های پیش از اوستا تا اواسط عهد اشکانی ادامه داشته، مربوط می‌شود؛ زیرا در ایام رخداد حوادث پهلوانی، آدمی تماشاگر و بیننده وقایعی است که در حقیقت و در واقع با اعمال عادی بشر چندان متفاوت نیست؛ اما نتایجی که از این اعمال گرفته می‌شود، مثلاً استقلال ملی، دفع دشمنان و بداندیشان، تحکیم مبانی ملیت و مسایلی از این قبیل، بر اثر اهمیت و ارزشی که دارد، به تدریج آن اعمال را به چشم نسل‌های آینده بزرگ می‌کند و تخیلاتی بر آن افزوده می‌شود. *گرشاسب‌نامه* داستانی است که در آغاز کار مختصر بوده و به تدریج بر اثر نقل نقّالان و روایت راویان و شاخ و برگ‌هایی که هر یک بر آن می‌افزایند، تفصیل بیشتری می‌یابد و آرمان‌های ملی و مقاصد قومی در آن‌ها بیشتر متجلی می‌شود (نک، مختاری، ۱۳۷۸: ۳۲-۳۳). مهمترین ویژگی‌هایی که در منظومه اسدی از زمان‌های بسیار دور براساس متون کهن پارسی، عربی، هندی، اوستایی، مانوی، پهلوی، نگاره‌ها و نوشته‌های مورخان غیر ایرانی می‌تواند در شخصیت اسطوره‌ای گرشاسب نام برده شود، عبارت‌اند از:

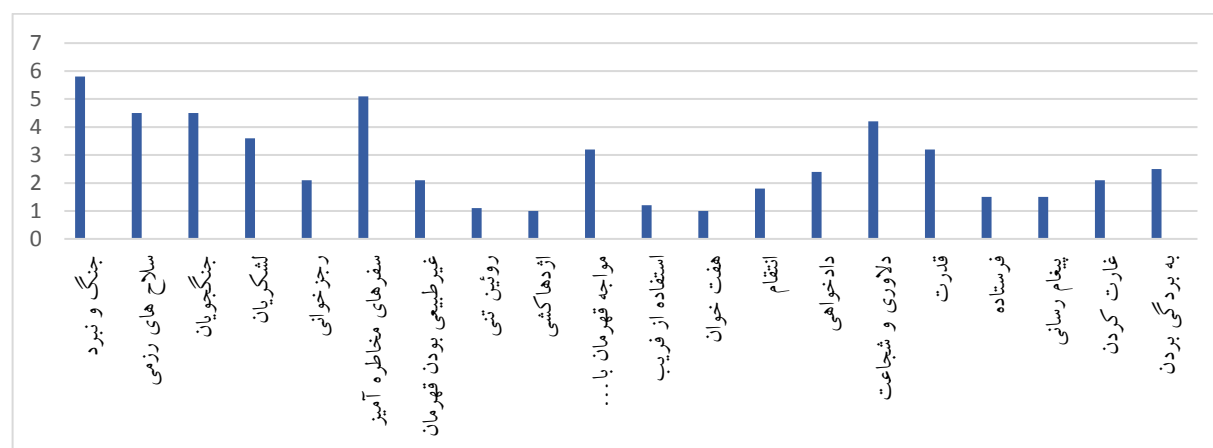
- خداشناسی و استعانت از پروردگار؛
- بناکردن سیستان؛
- قهرمانی و مردانگی؛
- پایبندی به عهد و پیمان؛
- اعتقاد به سرنوشت (بخت و اقبال).

از نظر قهرمانی بودن، دور بودن بسیاری از قهرمانان *گرشاسب‌نامه* و به خصوص گرشاسب از صفات والای اخلاقی از محبوبیت آن‌ها کاسته است و همین ویژگی سبب شده است که عامه مردم قهرمان اصلی داستان را نمونه و مظهر انسان آرمانی و حماسی خود نمی‌دانند. در زمینه ملی نیز نامأنوس و ناآشنا بودن اسامی، مکان‌ها، نوع نبردا‌فزارها و همچنین تجلی نیافتن فرهنگ قومی و آیین‌های ملی در *گرشاسب‌نامه*، از ارزش‌های ملی آن بسیار کاسته است و همین ضعف در دو زمینه ملی و قهرمانی را می‌توان سبب عدم مقبولیت آن دانست (نک، محمدی و دشتی، ۱۳۹۶: ۳۰۶ - ۳۰۷). هر یک از کنش‌های سه‌گانه مدّ نظر ژرژ دومزیل و زیرمجموعه‌های آن‌ها در «*گرشاسب‌نامه*» قابل مشاهده و بررسی هستند. با توجه به این‌که درون‌مایه این اثر بیش از هر چیز بر وصف جنگاوری‌های «*گرشاسب*» و گزارش اعمال وی از جمله سفرها و ساختن شهرها و غیره، دو کنش جنگاوری و باروری نمود بیشتری دارند.

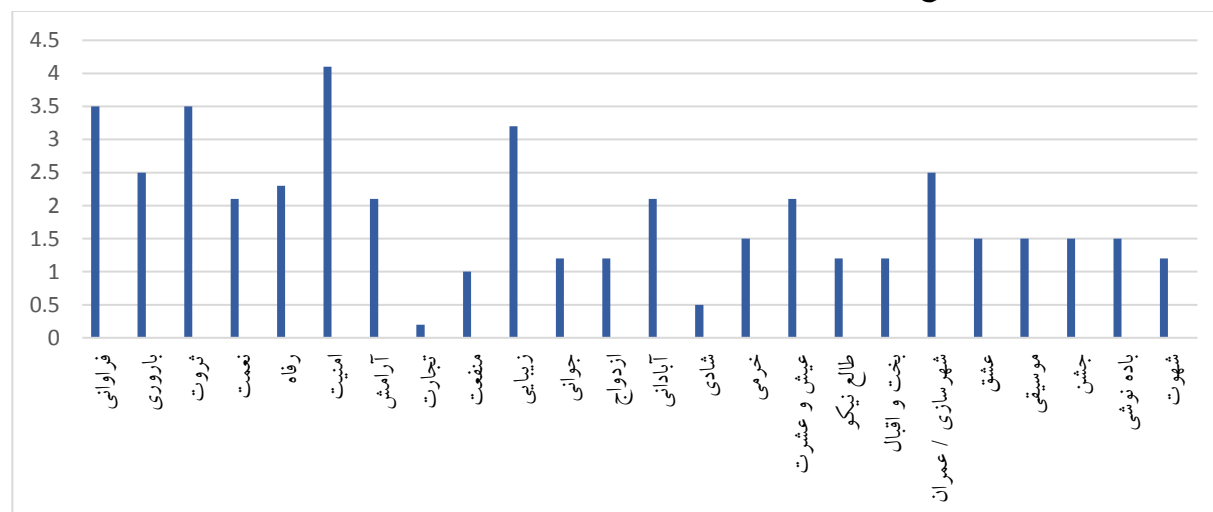
نمودار ۲: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش شهریاری/ فرمانروایی در ساختار روایی حماسه اساطیری «گرشاسب‌نامه»



نمودار ۳: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش جنگاوری/ سلحشوری در ساختار روایی حماسه اساطیری «گرشاسب‌نامه»



نمودار ۴: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش باروری/ فراوانی در ساختار روایی حماسه اساطیری «گرشاسب‌نامه»



۲-۳. بررسی کنش‌های سه‌گانه در ساختار روایی *شهنشاه‌نامه* صبای کاشانی «حماسه تاریخی - پهلوانی»

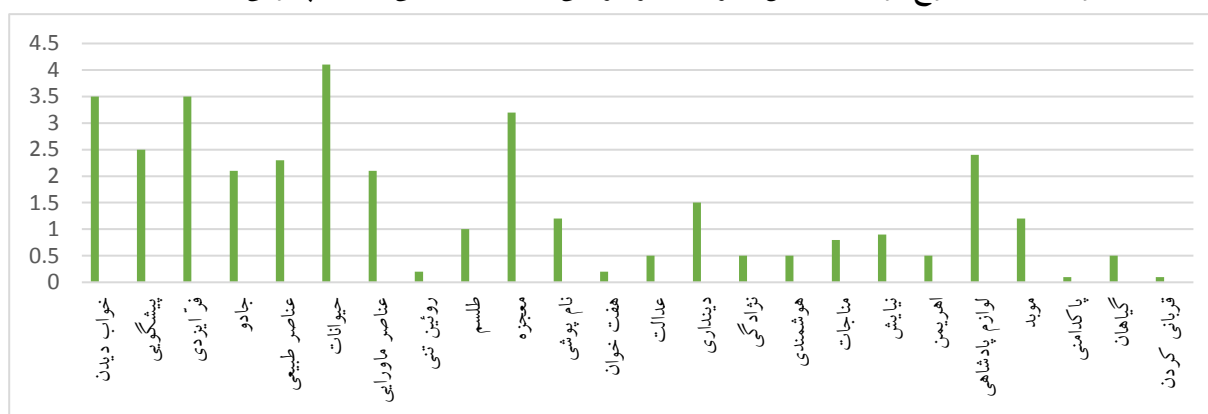
شهنشاه‌نامه منظومه‌ای تاریخی است؛ اما نبرد با روس محمل مناسبی برای صبای کاشانی فراهم آورده تا زمینه حماسی-پهلوانی سروده خود را تقویت کند. مهم‌ترین عاملی که می‌تواند به این امر کمک کند، کاربرد مضامین و بن‌مایه‌های اسطوره است. در تاریخ ادب حماسی، منظومه‌های پهلوانی پس از فردوسی اغلب بر پایه منابع مکتوب فراهم آمده‌اند و مایه‌های اساطیری در جای‌جای روایات آن‌ها دیده می‌شود؛ اما چون گاهی در مأخذ منشور یا احتمالاً پرداخت‌ها و تصرفات سرایندگان این آثار، بیشتر به خوارق عادات و از نظر شعری، کثرت و شدت اغراق‌ها توجه شده، بن‌مایه‌های اساطیری موجود در ساخت داستان‌های پهلوانی در پرتو تکرار گاه ملال‌انگیز این عجایب و مبالغات کم‌ظهورتر شده است. (آیدنلو، ۱۳۸۸ الف: ۵۲) با توجه به این‌که «*شهنشاه‌نامه* صبا»، حماسه‌ای تاریخی-پهلوانی است، هر یک از سه کنش مورد نظر ژرژ دومزیل در این منظومه قابل مطالعه هستند. در این اثر با توجه به محتوای آن که بر «دلاوری‌های عباس‌میرزا در جریان جنگ‌های ایران و روس» تمرکز دارد، بیش از هر چیز زیرمجموعه‌های کنش «فرمانروایی/شهریاری» و «جنگاوری/سلحشوری» نمود یافته‌اند. کنش شهریاری/فرمانروایی در ساختار روایی «*شهنشاه‌نامه*» زیرمجموعه‌های متنوعی دارد که در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان آن را در قالب موارد زیر طبقه‌بندی کرد:

- عناصر مرتبط با خداوند/پادشاه مطلق: قدرت، معجزه، نیایش، هوشمندی و ...؛
 - ملزومات پادشاهی: «نژادگی، فرّ ایزدی، پیشگویی، خواب دیدن، تاج و تخت و ...؛
 - عناصر طبیعی: کوه، باد، آب، آتش؛
 - گیاهان؛ حیوانات؛
 - عناصر ماورایی و کهن‌الگویی «جادو، طلسم و غیره».
- صبای کاشانی به سبب غلبه رویکرد مدحی، این بن‌مایه‌ها را برای اسطوره‌ای‌کردن تاریخ به کار برده است. پیشگویی از طریق خواب، جادو، هفت‌خان، روئین‌تنی، نام‌پوشی، فرّ ایزدی، پوشش فریبنده و ایزد سروش، شاخص‌ترین زیرمجموعه‌های کنش اول در این منظومه تاریخی - پهلوانی هستند. این ویژگی‌ها نشان از تأثیرپذیری آشکار صبای کاشانی از ساختار روایی و اندیشه حماسی *شاه‌نامه* و فردوسی دارد. وی در این منظومه سعی در شبیه ساختن پهلوان مدّ نظر خود به پهلوان اصلی *شاه‌نامه*؛ یعنی «رستم» دارد. این منظومه حماسه مصنوع به شمار می‌رود و صبای کاشانی تقابل و ستیز ایرانیان با بیگانگان را دستاویزی قرار داده است تا روایت *شهنشاه‌نامه* را هر چه بیشتر به روایت *شاه‌نامه* نزدیک کند. حضور اساطیر در حماسه‌های راستین و طبیعی امری ضروری است و کاربرد اسطوره را ویژگی ذاتی حماسه می‌دانند؛ اما بازتاب آن در حماسه‌های مصنوع نیازمند تبیین و بررسی بیشتر است. این امر در اثری همچون *شهنشاه‌نامه* ضرورتی دوچندان دارد؛ زیرا منظومه‌ای تاریخی است و آنچه روایت می‌کند، در زمان کوتاهی پیش از سرایش رخ داده است. با مطالعه این اثر پرسش‌های زیر به ذهن خواننده متبادر می‌شود:
- آیا کاربرد بن‌مایه‌های اساطیری در *شهنشاه‌نامه* تلاشی در جهت اسطوره‌ای کردن تاریخ است؟

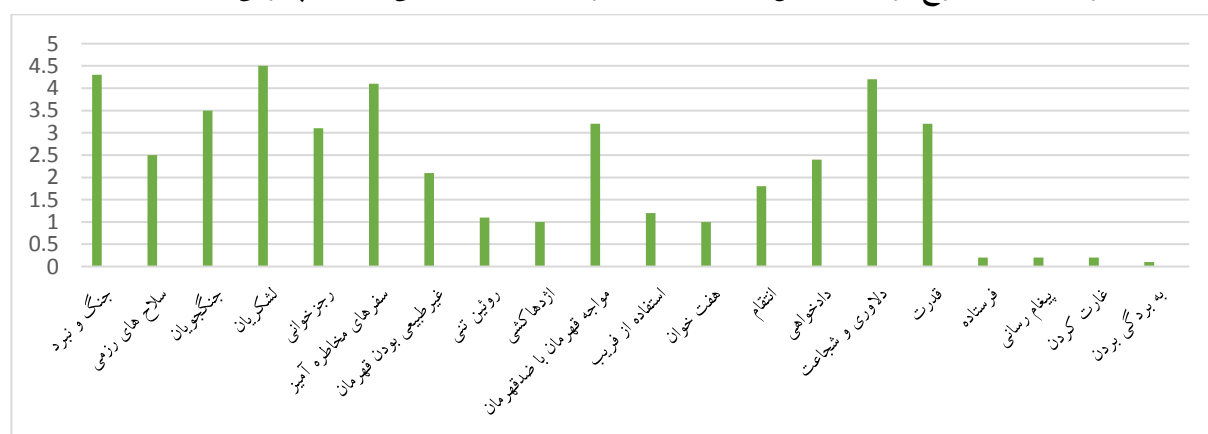
- صبای کاشانی تحت تأثیر فردوسی و به پیروی از شاهنامه، بن‌مایه‌های اساطیری را در منظومه خود گنجانده است؟

بخش پایانی این منظومه به روایت جنگ ایران و روس و دلاوری‌های عباس‌میرزا اختصاص دارد. «گزارش جنگ و شرح دلاوری‌های پهلوانان» اصلی‌ترین موضوع این حماسه است و اساطیر نیز به اشکال گوناگون در آن تبلور می‌یابد. خواب‌ها محملی مناسب فراهم می‌آورند تا روایت *شهنشاه‌نامه* از گزارش محض تاریخ فاصله بگیرد و مهم‌تر از آن، رنگ و صبغه اساطیری بیابد. در این روایت خواب نخست از حادثه‌ای بزرگ خبر می‌دهد و سرآغاز ماجرای داستانی جنگ ایران و روس است؛ خواب دوم نویدبخش است و شتافتن شاه به یاری عباس‌میرزا را مژده می‌دهد؛ خواب سوم راهگشاست و شاه را به انجام دادن کاری وامی‌دارد.

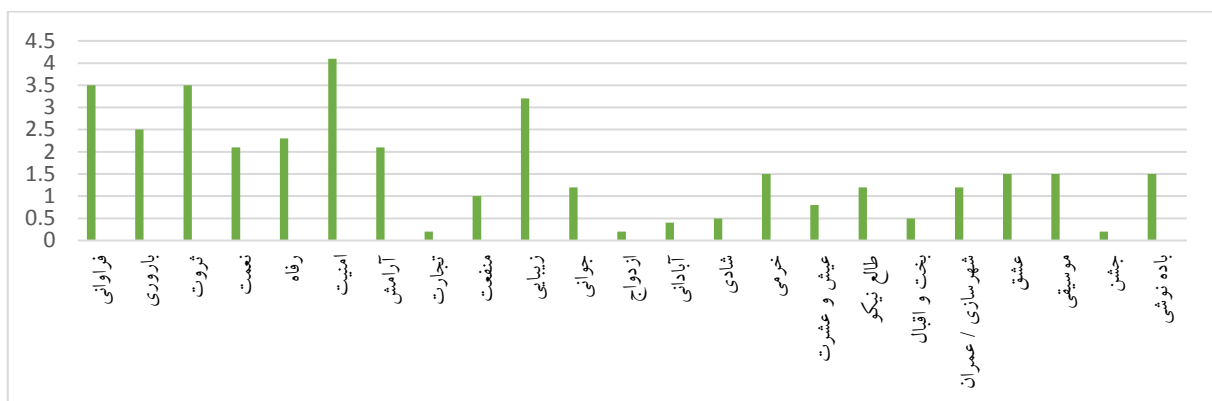
نمودار ۵: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش شهریاری/فرمانروایی در ساختار روایی حماسه پهلوانی «شهنشاه‌نامه»



نمودار ۶: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش جنگاوری/سلحشوری در ساختار روایی حماسه پهلوانی «شهنشاه‌نامه»



نمودار ۷: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش باروری/فراوانی در ساختار روایی حماسه پهلوانی «شهنشاه‌نامه»



۲-۴. بررسی کنش‌های سه‌گانه در ساختار روایی *ظفرنامه* حمدالله مستوفی «حماسه تاریخی»

با توجه به جهان‌بینی حاکم بر منظومه تاریخی «*ظفرنامه*» و اندیشه «ایران‌شهری» مستوفی کنش‌های مد نظر ژرژ دومزیل در هر سه سطح در ساختار روایی این اثر قابل مطالعه و بررسی هستند. از میان سه کنش، بیش از هر چیز کنش «فرمانروایی» و «شهرداری» نمود دارد؛ زیرا مستوفی با پیروی از فردوسی بر مقوله فرهنگ و هویت ایرانی در دوره باستان تأکید دارد. از این رو، شاه به عنوان نماینده مطلق خداوند بر روی زمین، جایگاهی والا و مقدس دارد؛ زیرا از یک سو دارای فره ایزدی است و از سوی دیگر، ویژگی دینداری، دادورزی، بخشش و تدبیر در کنش‌های این شخصیت قابل بررسی است. ویژگی دیگر پادشاه «نژادگی» است که در در موارد بسیار به آن اشاره شده است. در زمینه کنش دوم، اشاره متعدد به لشکریان و نبردهای پادشاهان در این منظومه به وفور مشاهده می‌شود. نبرد، آداب حرب، لباس رزم، دفاع، فتوحات، انتقام، گسترش دین و ... از زیرمجموعه‌های این کنش هستند. در زمینه کنش سوم نیز مواردی مانند «آبادانی» و «امنیت» و «نعمت و ثروت» را در سراسر ایران زمین می‌توان در این منظومه تاریخی در نظر گرفت.

«خواب دیدن» در این منظومه نیز کارکردی مشابه *شهنشاه‌نامه* دارد و از خواب به عنوان ابزاری برای پیشگویی استفاده شده است. در میان سایر موارد از جمله فره ایزدی، نژادگی و ... نیز تفاوتی میان این منظومه و *شهنشاه‌نامه* مشاهده نمی‌شود. نکته قابل تأمل در این منظومه بسامد قابل توجه زیرمجموعه‌های کنش فراوانی/ باروری است که با مؤلفه‌هایی مانند آبادانی، آرامش، امنیت و ... مطرح شده است. حمدالله مستوفی در *ظفرنامه* با توجه به سنت ایرانی اندرزنامه‌نویسی، ذیل عنوان «پندنامه رشیدی»، دوازده مجلس را از مجالس اندرزهای رشیدالدین به غازان در قالب منظوم گزارش کرده است که دوازده قسم و ۹۴۴ بیت دارد. این اندرزها به «توقیت شهرداری و نظم امور و حفظ ملک و دین» ناظرند. مجلس اول درباره عدل و داد از طریق الگو کردن کی خسرو برای غازان از شیوه‌های دادگری او سخن می‌گوید و این ویژگی شهرداری باستانی ایرانی را گوشزد می‌کند (آقاجری، ۱۳۸۸: ۱۶). او در *ظفرنامه* می‌کوشد حاکمان ایلخانی را با آیین شهرداری ایران باستان منطبق و اشاره کند که فره ایزدی معیار است و چنانچه حاکمان ایلخانی از دادگری و خردمندی کناره بگیرند، این دو خصلت از آنان گرفته خواهد شد؛ چنان‌که فره ایزدی را از جمشید، پادشاه اسطوره‌ای پیشدادی، به سبب تکبرش گرفتند. مستوفی در *ظفرنامه*، چنگیز و هولاکوخان را دارای فره ایزدی و حکومت را حق آنان دانسته و گفته خداوند مقام پادشاهی را به آنان اعطا کرده است. (مستوفی، ۱۳۷۷: ۲). او در این حماسه منظوم، به گزارش روی‌دادهای ۷۵۰ سال از تاریخ ایران پس از اسلام به صورت مستقل و در قالب شعر می‌پردازد که رویداد یورش مغولان به ایران و چیرگی آنان بر شهرهای ایران در این میان، از دید تاریخی مهم است. گویا سرایش این کتاب حماسی در عرض شانزده سال از عمر مستوفی به سامان رسیده است. *ظفرنامه* سه بخش دارد: تاریخ عرب (قسم اسلام)؛ تاریخ عجم (قسم احکام)؛ تاریخ مغول (قسم سلطانی). پیروی مستوفی از سبک فردوسی موجب شد که همه نسخه‌های ارزشمند و فراموش شده *شاهنامه* و حماسه‌های تاریخی ایرانی مکتوب در حاشیه *ظفرنامه* بازخوانی و یادآوری شوند (آقاجری و فضلی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۱۱). آثار مستوفی از دید چگونگی فراهم آوردن اثر تا شیوه نظم به انگیزه یادسپاری در اذهان، به *شاهنامه* فردوسی بسیار شبیه‌اند. منظر مستوفی به آفرینش جهان و خرد همانند منظر فردوسی به آن‌هاست: فردوسی اثرش را به سلطان

محمود غزنوی تقدیم و مستوفی ظفرنامه را به وزیر خواجه غیاث‌الدین محمد فرزند خواجه رشیدالدین فضل‌الله وزیر پیشکش کرد (کمالی بانیانی، ۱۳۸۶: ۱۳).

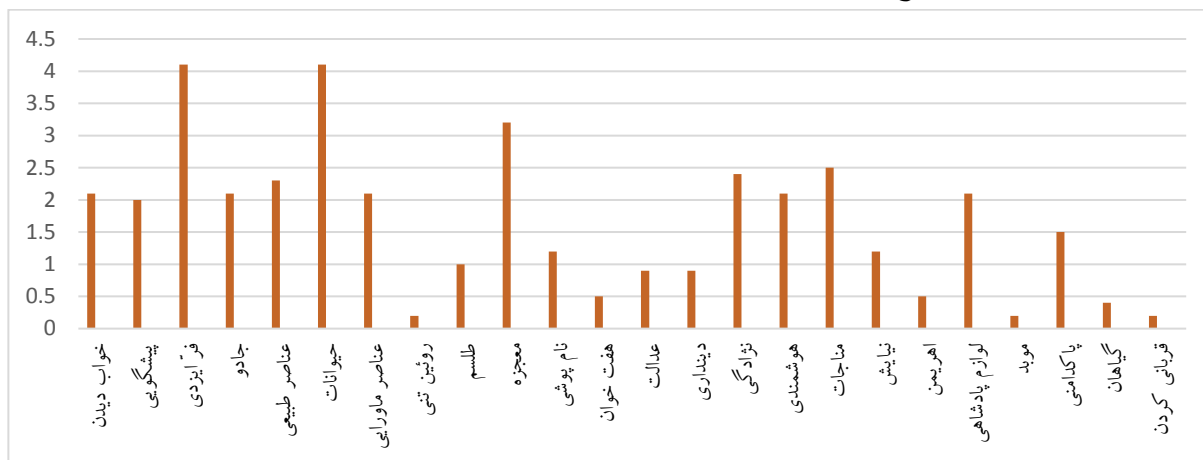
جج

در ساختار سیاسی - اجتماعی مبتنی بر رویکرد ایران‌شهری، نوعی بینش قهرمانی و تأکید بر نقش قهرمانان، در حکم نماد کنش جمعی جامعه قابل پیگیری است که با جایگاه و کارکرد «شاه آرمانی» قابل انطباق نشان می‌دهد. بینش قهرمانی مذکور هنگامی که صورت ملی به خود بگیرد و در خدمت عدالت‌ورزی و ممانعت از نابودی، ستم، غارت و آوارگی تفسیر شود، با تکیه بر نقش بنیادین خرد در سیر تحولات اجتماعی، در رقم خوردن دگرگونی‌های اجتماعی، تاریخی و ساختار اقتصادی اقوام و ملل سهم مؤثر ایفا می‌کند. قهرمانان جامعه که در منظومه ایران‌شهری همانا شاهان فرهمند و حلقه‌های پهلوانی و دولتمردان و بزرگان نظامی منتسب به آن‌ها هستند، در تکوین و تحول ساختار حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که روی دیگر آن مردم و جامعه هستند، جایگاه تعیین‌کننده‌ای دارند. مستوفی در روایت رخداد‌های عصر ایلخانان، حتی ایلخانان نامسلمان، در معرفی و تبیین سلوک سیاسی آن‌ها از مفاهیم و سنت‌های ایرانی بهره می‌گیرد و متناسب با اندیشه‌های سیاسی ایران‌شهری به تبیین جایگاه و کارکرد ایلخانان می‌پردازد. تکرار مفاهیم شاه، شهنشاه، شهریار، فره‌شاهی، فره و فرهنگ، ایران و ایران‌زمین، نیک سیرتی یا بدسگالی در ابیات «ظفرنامه» به وفور مشاهده می‌شود. کوشش مستوفی در جهت احیای نام و نشان شاهنامه و تداوم روایت آن در عصر پس از سقوط خلافت، حاکی از آن است که وی و دیگر شاهنامه‌سرایان این عصر، به عنوان نمایندگان فکری مردم ایران، پیوند خویش با میراث فرهنگی و سیاسی ایران را نشان داده و با تأکید بر ایران، به عنوان واحد جغرافیایی مستقل و مانا در میانه جهان می‌اندیشند. گویی این سرزمین به مثابه قلمرو فرمانروایی دادگر و خردمند، با فرهمندی حاکمان به عنوان اولین نشانه مشروعیت ایشان، به هم می‌آمیزد. «جنگ» رایج‌ترین موتیف در منظومه‌های حماسی تاریخی است که گاهی برای دادخواهی صورت می‌گیرد و گاهی نیز برای حفاظت و دفاع انجام می‌شود. برخی جنگ‌ها نیز که به طور خاص در متون مورد بحث بسامد بیشتری دارند، با هدف کسب قدرت بیشتر؛ اما با ظاهری اعتقادی و اسلام‌گسترانه صورت می‌گیرد. نتایج جنگ‌ها در چند مورد خلاصه می‌شود: کشتار، گریز، شکست، امان‌خواهی، غارت، سرکوب، باجدهی و پیروزی (نک: مریخی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۷ - ۱۷۸). «جنگ و نبرد» با اهداف مختلفی از جمله گسترش قلمرو، دفاع از سیطره حکومت یا گسترش دین در ساختار متون حماسی جایگاه برجسته‌ای دارد و شخصیت‌های اساطیری همواره در میدان‌های رزم سنجیده و آزموده می‌شوند.

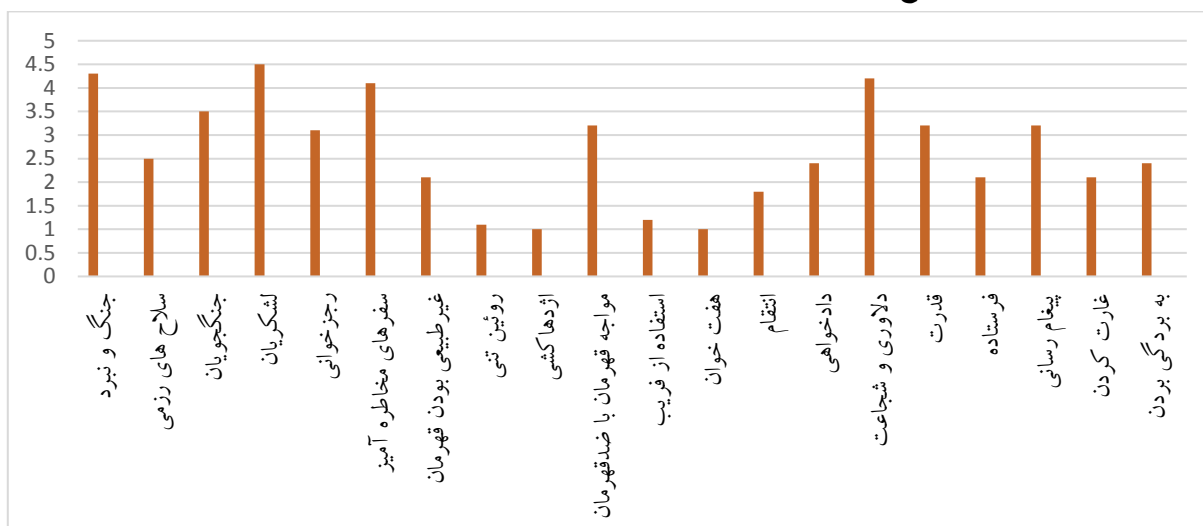
مرزهای سیاسی ایران در طول تاریخ پر فراز و نشیب آن، بارها از تاخت و تاز دشمنان ایران آسیب پذیرفت؛ اما نخبگان و صاحبان قلم ایرانی توانستند دشمن سرسخت و خشن را شکست دهند و فرهنگ و تمدن ایرانی را در دل آنان بنشانند و مهاجمان را به شیفتگان فرهنگ ایرانی بدل کنند. مهاجمان بارها هویت ملی ایرانیان را تهدید کردند و توانستند از سد سربازان و افسران نظامی بگذرند، اما سربازان و نگاهبانان فرهنگی، در برابرشان ایستادند و از هویت ملی خود دفاع کردند. نام و هویت ایرانی، پدیده‌ای تازه و «مدرن» نیست، بلکه از عمق تاریخ این مرز و بوم سرچشمه می‌گیرد و نشانه‌هایش را در آثار نویسندگان و مورخان تاریخ باستان تا دوره اسلامی می‌توان یافت.

حمدالله مستوفی از مدافعان فرهنگی ایران بود که در اوضاع سخت سیاسی و فرهنگی عصر ایلخانان، به اقتضای فردوسی در شاهنامه، توانست نام ایران، سرزمین ایران و هویت ملی ایرانیان را در آثارش زنده نگاه دارد. او در سه اثر ارزشمند خود؛ یعنی ظفرنامه، تاریخ گزیده و نزهة القلوب، در احیای هویت ایرانی کوشید و بارها از ایران و مملکت ایران و ایران‌شهر نام برد و آثارش به الگوی شایسته‌ای برای مورخان و نویسندگان پسین، بدل گشتند. شخصیت‌های دوره ایلخانان که در ظفرنامه نقش بیشتری دارند، عبارت‌اند از: هلاکوخان: بنیان‌گذار سلسله ایلخانان؛ غازان خان: از پادشاهان ایلخانی که به اسلام گروید و به اصلاحات اداری و اقتصادی مشهور بود و اولجایتو (محمد خدابنده): پادشاه ایلخانی که به هنر و معماری علاقه‌مند بود.

نمودار ۸: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش شهریاری/ فرمانروایی در ساختار روایی حماسه تاریخی «ظفرنامه»



نمودار ۹: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش جنگاوری/ سلحشوری در ساختار روایی حماسه تاریخی «ظفرنامه»



کلمه	تکرار
فراوانی	2.1
باروری	2.0
ثروت	4.1
جادو	2.1
نعمت	2.3
رفاه	4.1
امنیت	2.1
آرامش	0.2
تجارت	1.0
منفعت	3.2
زیبایی	1.2
جوانی	0.5
ازدواج	0.2
آبادانی	1.2
شادی	2.1
خرمی	2.2
عیش و عشرت	3.1
طالع نیکو	4.2
بخت و اقبال	3.5
شهرسازی / عمران	2.1
عشق	0.2
موسیقی	0.5
جشن	2.1
باده نوشی	4.1

نمود کنش‌های سه‌گانه مدّ نظر ژرژ دومزیل در ساختار روایی منظومهٔ دینی *خاوران‌نامه* به صورت متفاوتی نسبت به سایر منظومه‌ها قابل مشاهده است. این منظومه نیز مانند دو منظومهٔ *شهنشاه‌نامه* و *ظفرنامه* با کنش «خواب دیدن» آغاز می‌شود؛ اما کارکردهای خواب و مواردی مانند فرّ ایزدی، رویین تنی و غیره در این منظومه جلوهٔ متفاوتی دارند. با توجه به اندیشهٔ حاکم بر این اثر، حضرت علی (ع) به عنوان قهرمانی بلامنازع دارای ویژگی‌هایی ماورایی است و کنش‌ها، دلاوری‌ها و جنگاوری‌های ایشان رنگ‌وبوی الهی و معجزه‌گونه توأم با تخیل دارد. با توجه به شیوهٔ بازآفرینی شخصیت این پیشوای دینی، در این منظومه بیش از هر چیز کنش جنگاوری / سلحشوری نمود یافته است. در ساختار روایی این اثر مهمترین بن‌مایه‌ها بر مبنای نظریهٔ کنش‌های سه‌گانه شامل این موارد است: جنگاوری، وجود حیوانات و جانوران غیر معمولی، ازدهاکشی، فوق طبیعی بود قهرمان حماسه، وجود نیروهای متافیزیکی و غیبی، دینی بودن قهرمان، مواجههٔ قهرمان با ضدّ قهرمان، استفاده از انواع و اقسام سلاح‌ها، کتمان نام، استفاده از فریب، وجود دیوان؛ غولان، جادوان و جادویی، پیشگویی و آینده‌بینی، خواب دیدن، تعبیر خواب، الهام در خواب، ارائهٔ راهکار در خواب، سادگی، اقتدار و عظمت قهرمانان، رجزخوانی قهرمان و ضدّ قهرمان، رفتن قهرمان به سفرهای مخاطره‌آمیز، سحر، طلسم و جادو.

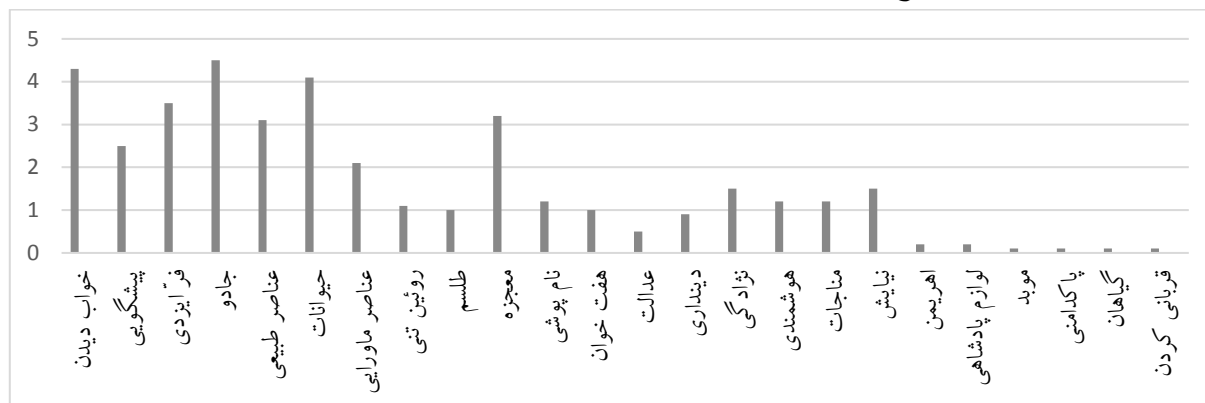
در *خاوران‌نامه* شاهد ضدّ قهرمان‌هایی هستیم که در قالب‌های مختلفی حضور دارند. از جمله آن‌ها «انسان‌های غیر طبیعی» هستند. انسان‌های غیر عادی در حماسه ملی و دینی وجود دارند و در حماسه تاریخی کنار گذاشته شده‌اند. (نک، جلالی و مظفری، ۱۴۰۰: ۶۴ - ۶۵). این ضدّ قهرمان‌ها در حماسه دینی *خاوران‌نامه* که حماسه‌ای تخیلی است، در «سپاه پیل‌گوشان» و «انسان‌های آدم‌خوار» دیده می‌شوند. برخی از این ضدّ قهرمان‌ها هم «حیوانات» هستند که با قهرمان می‌جنگند. چنان‌که امام علی (ع) با «شیر»، «پیل»، «اژدها» و «گرگ» مبارزه می‌کند. امام علی (ع) هفت‌خانی مانند هفت‌خان رستم دارد. در کوه بلور، با سپاه دیوان و اژدها و جادو می‌جنگد. همراه با قهرمان یاریگر به حصارهایی می‌رسند که طلسم و جادو و موجودات اهریمنی به مقابله ایشان می‌آیند. مالک در رفتن به حصار برج در راه با ظلماتی چون دیو سیاه، اژدها، شیر و پیل مواجه می‌شود و مبارزه می‌کند و سرانجام با جادو، اسیر دست

زال می‌شود. امام علی (ع) برای نجات مالک از طلسم جادو به دنبال او می‌رود و با افسون زال، چوبی تبدیل به ازدها می‌شود و حضرت با ذوالفقار آن را می‌کشد. (نک، خوسفی، ۱۳۸۲: ۱۹۰ - ۲۵۰ - ۲۵۵).

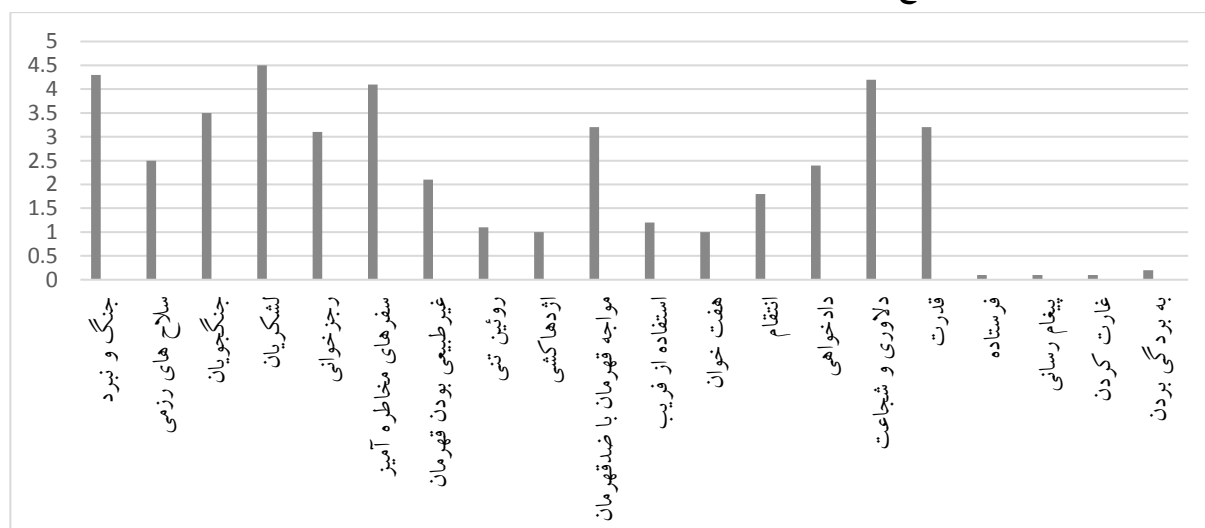
حماسه دینی و مذهبی به توصیف قهرمانی‌های بزرگان و اولیای دینی هر قوم اختصاص دارد. این نوع حماسه به بیان جانفشانی قهرمانان و بزرگانی می‌پردازد، که فداکاری آن‌ها نقشی به‌سزا در تکوین و ریشه‌دار شدن دین و مذهب یک قوم ایفا کرده است. حماسه‌های دینی، یادگار مجاهدت گروهی برای حفظ دین و نبرد با معاندان و برانداختن آداب و رسوم است که خلاف عقاید دینی تشخیص داده می‌شود. نخستین حماسه بازمانده از این دست در ایران، یادگار زریران است که متنی حماسی به زبان پهلوی است و شرح و وصف نبرد ایرانیان با خیونان برای پاسبانی از دین زرتشت است. این داستان را دقیقی به شعر درآورد و فردوسی هم آن را در شاهنامه گنجانده است و از تاریخ‌نویسان سده‌های چهارم تا ششم هجری، تنها ثعالبی به طور مشروح و با کمی اختلاف از این داستان یاد می‌کند. در واقع، این حماسه مربوط به دوران آغازین دین زرتشت است که بهترین دوران برای تشکیل حماسه‌های دینی بوده است. پس از اسلام و رواج شعر فارسی، اکثر قریب به اتفاق شاعران فارسی زبان که خود پرورده دین اسلام بودند، اشعار خود را در خدمت دفاع، تبلیغ و ترویج دین اسلام قرار دادند که آغاز دواوین اشعار، تحمیدیه‌ها، نعت پیامبر و ائمه اطهار (ع) و خلفا بیانگر این موضوع است. در تاریخ شعر فارسی، اشعار دینی از شاعران مانند کسایی مروزی و ناصر خسرو آغاز شد و بعد به وسیله شاعران شیعی مذهبی از قبیل: قوامی رازی؛ شاعران قرن ششم هجری و ابن حسام خوسفی؛ شاعر قرن نهم و محتشم کاشانی؛ شاعر قرن دهم تکمیل شد. پس از آن در تمام دوره صفویه و قاجاریه ادامه یافت. این اشعار که حماسه‌های دینی را هم باید در شمار آن‌ها دانست، معمولاً در ذکر مناقب یا مصائب اولیای دین و پیشروان تشیع سروده شده است. رواج این نوع شعر در دوره صفویه که عهد تقویت مذهب تشیع و رسمی شدن آن در ایران است، که از هر دوره دیگر بیشتر بوده و در دوره قاجاری نیز اتفاق نیفتاد (صفا، ۱۳۶۹: ۴ - ۷). خاوران‌نامه ابن‌حسام منظومه‌ای است که داستان‌های خیالی سفرها، دلاوری و جنگ‌آوری‌های حضرت علی (ع) با دشمنان را در قالب زبانی شبیه به شاهنامه روایت می‌کند. (کریمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۳). خاوران‌نامه مملو از داستان‌هایی است که گاه متوالی نیستند و در سیر این رویدادها با مجموعه‌ای از جلوه‌های فرهنگ عامه روبه‌رو می‌شویم که بسیاری از آن‌ها نمودار مفهومی خاص است که شاعر به گونه اسطوره‌ای و افسانه‌ای از باب فهم عوام بیان می‌کند (ناصر، ۱۳۷۸: ۱۴۱). این رویدادها افسانه هستند و واقعیت تاریخی ندارند. روایت‌های «خاوران‌نامه» متناسب با سلیقه عوام، ویژگی‌هایی می‌یابد که از جنس خود مردم باشد نه آنچه تاریخ روایت می‌کند. از دیدگاه میرچا الیاده، ذهنیت انسان باستان و در ادوار بعد خواست و پسند عامه مردم متمایل به حفظ روایات و نمونه‌های اساطیری بوده و در نتیجه شخصیت‌ها و رویدادهای تاریخی را پس از گذشت چند سده از زمان وقوع آن به تقلید از الگوهای اساطیری و نمونه‌های مثالی، از تاریخ به عرصه اسطوره، حماسه به افسانه کشانیده است (الیاده، ۱۳۶۵: ۵۷). ماهیت نیمه‌تاریخی و افسانه‌ای خاوران‌نامه فضایی ویژه برای حضور گسترده عناصر عامیانه فراهم می‌سازد و مخاطب عام خواسته‌ها و سلیقه‌های خود را در آن جست‌وجو می‌کند. در خاوران‌نامه، قهرمان اصلی شخصیت امام علی (ع) است. ایشان بر پایه بنیاد اسطوره، قدرت اهورایی دارد و نقش پهلوانی

حماسه‌های ملی را یافته است. در واقع، «علی (ع) به عنوان ابرمرد و انسان کامل، جای رستم را گرفت. دلدل جای رخس را و تقابل خیر و شر در حماسه‌های ملی، جای خود را به مقابله مسلم و مشرک داد. (شهبازی، ۱۳۹۳: ۱۹۴)

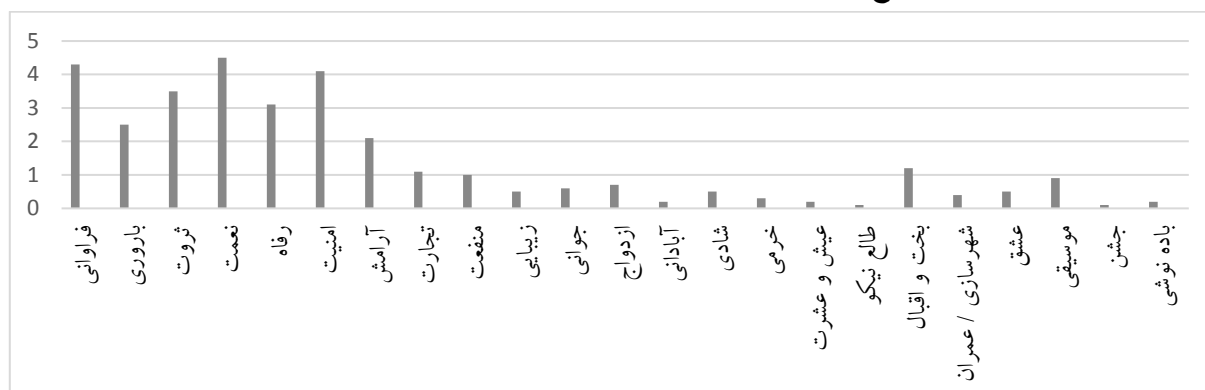
نمودار ۱۱: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش شهریاری/ فرمانروایی در ساختار روایی حماسه دینی «خاوران‌نامه»



نمودار ۱۲: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش جنگاوری/ سلحشوری در ساختار روایی حماسه دینی «خاوران‌نامه»



نمودار ۱۳: بسامد انواع مؤلفه‌های کنش باروری/ فراوانی در ساختار روایی حماسه دینی «خاوران‌نامه»



۳. نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های پژوهش در هر سه منظومه، «خواب‌دیدن و پیشگویی» عامل اصلی شکل‌گیری جریان روایت است؛ اما «خواب» در هر یک کارکرد متفاوتی دارد. با توجه به جهان‌بینی حاکم بر منظومه تاریخی «ظفرنامه» و اندیشه «ایران‌شهری» مستوفی از میان سه کنش، بیش از هر چیز کنش «فرمانروایی» و «شهریاری» نمود دارد؛ زیرا مستوفی با پیروی از فردوسی بر مقوله فرهنگ و هویت ایرانی در دوره باستان تأکید دارد. از این رو، شاه به عنوان نماینده مطلق خداوند بر روی زمین، جایگاهی والا و مقدس دارد؛ زیرا از یک سو دارای فره ایزدی است و از سوی دیگر، ویژگی دینداری، دادورزی، بخشش و تدبیر در کنش‌های این شخصیت قابل بررسی است. ویژگی دیگر پادشاه «نژادگی» است که در موارد بسیار به آن اشاره شده است. در زمینه کنش دوم، اشاره متعدد به لشکریان و نبردهای پادشاهان در این منظومه به وفور مشاهده می‌شود. نبرد، آداب حرب، لباس رزم، دفاع، فتوحات، انتقام، گسترش دین و غیره از زیرمجموعه‌های این کنش هستند. در زمینه کنش سوم نیز مواردی مانند «آبادانی» و «امنیت» و «نعمت و ثروت» را در سراسر ایران‌زمین می‌توان در این منظومه تاریخی در نظر گرفت. در منظومه مذهبی «خاوران‌نامه» که به شرح دلاوری‌های پیشوای شیعیان می‌پردازد، کنش جنگاوری / سلحشوری نمود بیشتری دارد. با توجه به محتوای این اثر، عناصری مانند فره ایزدی و رویین‌تنی به شیوه متفاوتی بازنمایی شده‌اند؛ به این معنا که خوسفی به این مؤلفه‌ها جنبه مقدس و الهی بخشیده و معجزه و قدرت ماورایی قهرمان اثر بر سایر وجوه حماسی این منظومه غلبه دارد. قهرمان مذهبی این منظومه نیز به مثابه پادشاهان ایرانی نمادی از دینداری، دادورزی، بخشش و تدبیر است. در این منظومه کنش فرمانروایی / شهریاری و کنش فراوانی / باروری نمود بسیار محدودی دارد. در *شهنشاه‌نامه* صبا نیز با توجه به محتوای اثر، کنش‌های فرمانروایی / شهریاری و جنگاوری و سلحشوری غلبه بیشتری دارد. عباس‌میرزا به عنوان قهرمان روایت، به نبرد با بیگانگان / غیر ایرانیان می‌پردازد و نمادی از اقتدار و عظمت ایرانیان است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دو حماسه *شهنشاه‌نامه* و *ظفرنامه*، در ساختار کنش‌های سه‌گانه، شباهت‌های بسیاری با یکدیگر دارند؛ اما منظومه دینی *خاوران‌نامه* دارای وجوه تفاوت بسیار با این دو منظومه است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در سطح کنش پادشاهی / فرمانروایی، بن‌مایه‌هایی از قبیل «معجزه، نیایش، مدد‌رسانی، خواب‌دیدن، پیشگویی، ندا، فره ایزدی، نژادگی، هوشمندی، طالع‌بینی، موجودات افسانه‌ای (دیو، پری، سیمرغ) و ... قابل بررسی هستند و در سطح کنش جنگاوری / سلحشوری نیز بن‌مایه‌هایی مانند شجاعت، قدرت، نبرد، انواع سلاح‌ها، انواع روش‌های دفاع، گسترش قلمرو، فتوحات و عواملی از این قبیل، از جمله مواردی هستند که در چهارچوب نظریه کنش‌های سه‌گانه طبقه‌بندی می‌شوند. مواردی مانند نعمت و فراوانی، زیبایی، دلبستگی، شهوت، ازدواج، بخت و اقبال، تجارت، عمران و آبادانی، باروری و غیره نیز از جمله درون‌مایه‌هایی هستند که در زیرمجموعه کنش باروری / پیشه‌وری جای می‌گیرند. در *گرشاسب‌نامه* نیز با توجه به این‌که درون‌مایه این اثر بیش از هر چیز بر وصف جنگاوری‌های «گرشاسب» و گزارش اعمال وی از جمله سفرها و ساختن شهرها و غیره، دو کنش جنگاوری و باروری نمود بیشتری دارند.

یادداشت‌ها

۱. «قهرمانان حماسی ریشه در اساطیر دارند و موضوعات اساطیری به موضوعات حماسی بدل شده‌اند. اسطوره قداست و ازلیت دارد؛ اما در حماسه عنصر پهلوانی، محبوبیت و قدمت حضور دارد. هنگامی که اسطوره به حماسه تبدیل می‌شود، شخصیتی ازلی به یک شخصیت محدود و مآلی بدل می‌گردد. این شخصیت حماسی با دشمن پیکار می‌کند و امکاناتش نسبت به شخصیت پیش سلب می‌شود» (اسماعیل پور، ۱۳۷۷: ۱۸).

منابع

- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۵)، *اسطوره بیان نمادین*، تهران: انتشارات سروش، چاپ پنجم.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۸)، *تاریخ مغول*، تهران: امیرکبیر. چاپ نهم.
- آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۸) *از اسطوره تا حماسه*، تهران: انتشارات سخن، چاپ دوم.
- جلالی، گلاویژ و مظفری، علیرضا. (۱۴۰۰)، «بررسی تحولات ضد قهرمان در حماسه‌های ملی، دینی و تاریخی و با تحلیل شش منظومه حماسی»، *پژوهشنامه ادب حماسی*، سال هفدهم، ش دوم، پیاپی ۳۲: صص ۵۹ - ۷۸.
- دومزیل، ژرژ. (۱۳۸۴)، *بررسی اسطوره کاوس در اساطیر ایرانی و هندی*، ترجمه مهدی باقی و شیرین مختاریان، تهران: نشر قصه.
- دومزیل، ژرژ و گودورف. (۱۳۹۱)، *جهان اسطوره‌شناسی*، ترجمه جلال ستاری، تهران: مرکز. ج سوم.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۸۶)، «هویت ایرانی و دینی در ضرب‌المثل‌های فارسی»، *مطالعات ملی*، س ۸، ش ۲: صص ۲۷ - ۵۳.
- زاهدی، فریندخت و همکاران. (۱۳۹۷)، «ضحاک و لوکی: مقایسه دو اسطوره ایرانی و اسکاندیناوی بر مبنای نمایشنامه‌های ضحاک و ایولف کوچک در چهارچوب نظریه کنشگرایانه ژرژ دومزیل، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال ۱۴، ش ۵۲: صص ۲۴۹ - ۲۷۶.
- شهبازی، اصغر. (۱۳۹۳)، «حماسه‌سرایی دینی در ادب فارسی»، *آئینه میراث*، ش ۵۵: صص ۱۸۳ - ۲۰۹.
- صبا، فتحعلی‌خان. (بی تا)، *شهنشاهنامه*، تهران، نگهدارنده شده در پژوهشگاه علوم انسانی. چاپ سنگی.
- محمدی، محترم و دشتی، نصرالله. (۱۳۹۶)، *تحلیل عناصر حماسی در گرشاسب‌نامه، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، سال سیزدهم، ش ۴۷: صص ۲۸۵ - ۳۰۸.
- مریخی، مارینا و همکاران (۱۴۰۰)، «بررسی موتیف‌های حماسی در حماسه‌های تاریخی منظوم»، *فصلنامه بهار ادب*، ش پیاپی ۶۴: صص ۱۶۹ - ۱۸۴.
- مستوفی، حمداالله (۱۳۸۸)، *ظفرنامه*، تصحیح منصوره شریف‌زاده، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- معرک‌نژاد، رسول (۱۳۹۳)، *اسطوره و هنر*، تهران: انتشارات میردشتی، چ دوم.
- مؤذن جامی، محمد مهدی (۱۳۷۹)، *ادب پهلوانی*. تهران: قطره.
- نامورمطلق، بهمن و عوض‌پور، بهروز (۱۳۹۵)، *اسطوره و اسطوره‌شناسی نزد ژرژ دومزیل*، تهران: نشر موغام.

References

Esmailpour, A. (2016). *Ostoreh, Bayan-e Namadin* [Myth, Symbolic Expression]. Tehran: Soroush Publications, 5th edition. (In Persian)

- Eqbal Ashtiyani, A. (2009). *Tarikh-e Mughul* [History of the Mongols]. Tehran: Amir Kabir Publications, 9th edition. (In Persian)
- Aydanlou, S. (2009). *Az Ostureh ta Hemaseh* [From Myth to Epic]. Tehran: Sokhan Publications, 2nd edition. (In Persian)
- Jalali, G., & Mozaffari, A. (2021). A Study of Antiheroic Transformations in National, Religious, and Historical Epics: Analysis of Six Persian Epic Poems. *Pajuheshnāmeḥ-ye Adab-e Hamāsi* [Journal of Epic Literature Studies], 17(2), 59–78. (In Persian)
- Dumézil, G. (2005). *Barrasi-ye Ostureh-ye Kāvus dar Asātir-e Irāni va Hendi* [An Analysis of the Kāvus Myth in Iranian and Indian Mythologies] (M. Baghi & Sh. Mokhtarian, Trans.). Tehran: Ghesseh Publishing. (In Persian)
- Dumézil, G., & Goudorff. (2012). *Jahān-e Ostureh-shenāsi* [The World of Mythology]. (Jalal Sattari, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. (3rd ed.). (In Persian)
- Zolfaghari, H. (2007). Iranian and Religious Identity in Persian Proverbs. *Motāle'āt-e Melli* [National Studies], 8(2), 27–53. (In Persian)
- Zahedi, F., et al. (2018). Zakhāk and Loki: A Comparative Study of an Iranian and a Scandinavian Myth Based on the Plays *Zakhāk* and *Little Eyolf* in the Framework of Georges Dumézil's Actor-Oriented Theory. *Faslnāmeḥ-ye Adabiyāt-e 'Erfāni va Ostureh-shenākhti* [Journal of Mystical Literature and Mythological Studies], 14(52), 249–276. (In Persian)
- Shahbazi, A. (2014). Religious Epic Composition in Persian Literature. *Āyeneḥ-ye Miras* [Mirror of Heritage], (55), 183–209. (In Persian)
- Fath-Ali Khan, S. (n.d.). *Shahanshāhnāmeḥ* [The Book of Kings of Kings]. Lithographic edition. Tehran: Preserved at the Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Mohammadi, M., & Dashti, N. (2017). An Analysis of Epic Elements in the *Garshāsb-nāmeḥ*. *Adabiyāt-e 'Erfāni va Ostureh-shenākhti* [Journal of Mystical Literature and Mythological Studies], 13(47), 285–308. (In Persian)
- Marikhi, M., et al. (2021). A Study of Epic Motifs in Historical Narrative Poems. *Faslnāmeḥ-ye Bahār-e Adab* [Bahār-e Adab Quarterly], (64), 169–184. (In Persian)
- Mostowfi, H. (2009). *Zafar-Nāmeḥ* [The Book of Victory]. Edited by Mansoureh Sharifzadeh. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Ma'rek-Nezhad, R. (2014). *Ostureh va Honar* [Myth and Art]. Tehran: Mirdashti Publications. (2nd ed.). (In Persian)
- Mo'azen Jāmi, M. (2000). *Adab-e Pahlevāni* [The Chivalric Ethos in Persian Literature]. Tehran: Ghatreh Publications. (In Persian)
- Nāmvarmotlagh, B., & Avazpour, B. (2016). *Ostureh va Ostureh-shenāsi nazd-e Georges Dumézil* [Myth and Mythology According to Georges Dumézil]. Tehran: Moghām Publishing. (In Persian)